

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune

मा.सी. एल. थूल, निवृत्त न्यायाधिश, सुप्रिम कोर्ट, दिल्ली यांनी संग्रहालयास भेट देताना.

वारली चित्रस्पर्धेतील चित्रांचे परिक्षण करताना परीक्षक.

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH
BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune

Vol. XXXV No. 2

September, 2011

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol. XXXV No. 2 September, 2011
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Pune-411 001
Regd.No.RN-37438-79

CONTENTS

Chief Editor Rajeshkumar, IAS
Commissioner

Editorial Board D. R. Parihar. IFS
Joint Director

Smt. V.K.Kulkarni
Assistant Librarian

Publisher Commissioner,
Tribal Research &
Training Institute,
Pune-411 001

Printer Manager
Photozinco
Government Press,
Pune,

		Page No.
	Editorial	1-13
1.	A Study on some Morphological and Behavioural Traits among the Deoris of Assam * Sarthak Sengupta ** Gitimallika Gogoi	
2.	Ethnographic Profile of the Gunagi of Karnataka - * Prabhakar Pavate ** Shivaleela Kampli	14-20
3.	प्रादेशिक सीमावर्ती भागातील आदिवासींचे सामाजिक व सांस्कृतिक प्रश्न - * डॉ. सहारे पद्माकर एन.	21- 32
4	"महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजनेची कामगिरी :- एक सिंहावलोकन "- * प्रा. श्रीमती चव्हाण सीमा रविंद्र	33-39
5.	कोलाम आदिवासी स्त्रियांचे आरोग्य आणि समाजकार्य मध्यस्थी - * डॉ.प्रा. नंदा पांगुळ	40-43
6.	रायगड जिल्ह्यातील तळा तालुक्यातील आदिवासी समुदायातील व्यसनाधिनता - *प्रा. वाघमारे एस.एस	44-49
7.	महाराष्ट्र राज्यातील ठाणे जिल्ह्यातील मोख्राडा तालुक्यातील आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनतेचा अभ्यास - * प्रा. डॉ. जयवंत शंकरराव हुंगळे	50-63

EDITORIAL

This Bulletin comprises of two sections. In the English section there are two articles. In the Marathi section, there are five articles.

The views expressed, facts and data mentioned therein by various authors are their own and it may not be concluded that the Tribal Research & Training Institute agrees with their ideas, facts & data.

(Rajeshkumar)
Commissioner,
Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State

A Study on Some Morphological and Behavioural traits among the Deoris of Assam

* Sarthak Sengupta

** Gitimallika Gogoi

INTRODUCTION:-

Investigation carried out by researchers indicate that morphological and behavioural traits like hand clasping, arm folding, tongue rolling, tongue folding, earlobe attachment, etc have genetical background. It must be pointed out that the presumed genetic backgrounds of most of these traits have not been clearly understood. Many researchers have opined that these behavioural traits are not genetically controlled and the differences in the patterns are probably due to habits formed in early life, rather than hereditary. Population variability with regard to these traits has been established however. From the genetic point of view, it is believed that these traits are not as reliable as genetic markers. In the present study, however, we agree with Salzano (1961) that these traits may be useful in population genetic studies for several reasons.

One such reason is that the findings on the genetic affinity of human populations in respect of known loci are still not as clearly understood as were in the case of these traits. In several cases, the findings on genetic markers corroborate those on anthropometric and other morphological and behavioural traits (Harrison, 1977). Lutz (1908) draws our attention first that when an individual clasps his /her hands with finger interlocking, the right thumb remains uppermost in some, while the left thumbs in others. Lutz considered that the manner of hand clasping is heritable but he was not able to state the exact mode of its inheritance. Lutz considered that the manner of hand clasping is heritable but he was not able to state the exact mode of its inheritance.

---

* Department of Anthropology, Dibrugarh University, Assam 786 004

Weiner (1932) has supported that hand clasping is genetically determined and the trait is not associated with sex or handedness. Freire —Maia et. al. (1958) reported significant sex difference with regard to the trait. Pons (1961) showed that the hand clasping is dependant on age. However, Lai and W&sh (1965) have shown that the pattern is independent of age and sex. On the other hand, Downey (1926) suggested a strong relation between hand clasping and handedness. Investigation on hand clasping carried out by Yamaura (1940), Kawabe (1949), Trankell (1955), Freire-Maia et. al. (1958), Pons (1961), Quelce Salgado et. al. (1961) have all supported Lutz's hypothesis that this functional asymmetry is partially genetically controlled. No simple Mendelian mechanism has been offered to explain the mode of inheritance, however.

Dehlberg (1926) for the first time studied the arm folding in human population and noticed a comparable dimorphism. Quelce-Salgado et. al. (1961), Freire-Maia et. al. (1966) etc., reported the influence of age on the trait. In human population, some person

has the ability to roll the tongue in to a distinct 'U' shape when they extend it from the mouth, while others are not so gifted. This ability seems to depend upon a dominant gene. A much rarer gene gives a few individuals the ability to fold the tongue from front to back This is also a dominant trait. Lee (1956) suggests that genetical makeup rather than the environment govern both the traits. However, there is no association between tongue rolling and tongue folding (Liu and Hsu, 1949).

Galton was one of the first to make a study of cateral dominance of eye. However, the genetic mechanism of dominance of eye and the mode of heredity and environment upon it are yet to be known.

Trankell (1955) studied handedness and pointed out that this functional asymmetry is partially genetically controlled. Beckman and Elston (1962) suggested that neuro-physiological factors and this are of special interest cause bilateral variations of function. Many studies on this trait have revealed population differences suggesting thereby the utility of the trait in studying variations in human groups.

According to the degree of earlobe attachment, individuals can be classified into different categories. Hilden (1922) was the first to study the earlobe types in man. In Man, attachment of earlobe is influenced by heredity, although the mode of its inheritance is not established (Carriere, 1937; Quelprud, 1934, 1941; Powell and Whitney, 1950; Gates, 1954). Regarding the inheritance of earlobe there has always been controversy. Hilden (1922) opines that an autosomal dominant gene determines the inheritance of free earlobe. Powell and Whitney (1937) also supported the hypothesis of autosomal dominance of the free type. Weiner (1937) reports that multifactor with modifiers are the cause of attached earlobe being recessive. Lai and Walsh (1966) mentioned that a simple Mendelian gene effect is unlikely to be responsible for the earlobe types. Lange (1966) suggests that the attached type to be dominant over the free type. Matsunaga (1962) demonstrated considerable ethnic variation in the occurrence of the two phenotypic forms of human cerumen (earwax), namely wet and dry types. Dry cerumen is highly

frequent in the Mongoloid population, while its frequency is very low in Caucasians and Negroes. The people of South East Asia and Micronesia show intermediate values. Petrakis et. al. (1967) examined cerumen of Indians from various tribes of the United States. Their result supports the theory of Mongoloid origin of the American Indians. Kalmus et. al. (1964) studied cerumen of Mexican populations and suggested its importance as indicative of racial admixture. Matsunaga (1962) found that a single pair of genes controls the quality of cerumen. The allele for the wet type is dominant over the dry type. Therefore, the heterozygous wet type is phenotypically indistinguishable from the homozygous one. This is also supported by Petrakis (1967). In the present note, an attempt has been made to analyze data on behavioural traits like hand clasping, arm folding, tongue rolling, tongue folding, dominant eye, handedness and morphological traits like cerumen type and earlobe attachment types among the Deori of Assam.

Ethnically the Deori are affiliated to the Tibeto-Mongoloid

tribal groups and one of the Scheduled Tribes in the plain districts of Assam. There are three sub-divisions or territorial groups of the Deori - the Tengaponiya, the Borgonya, and the Dibongiya. The name of each sub-division owes its origin from a particular river of their original homeland. The Deori are mainly found in Lakhimpur, Dibrugarh, Tinsukia, Sibsagar, Jorhat and Shonitpur districts of Assam. Besides, they were also concentrated in Mahadevpur area of Lohit district, Arunachal Pradesh. According to 2001 Census, in Assam the total population of the Deori is 41,161 in number of which 20,809 are male and 20,352 are female. They are bilingual and only Dibongiya group preserved their traditional dialect.

Material and Methods :-

The sample comprises 157 Tengaponiyas (male = 77, female = 80), 163 Borgoniyas (male 80, female = 83) and 200 Dibongiyanas (male = 98, female 102). The villages selected for the present study are Kalowloa Adarsha Deori Gaon, Madhupur Bon Gaon and Kukrani Gaon of Dibrugarh district and the Siripani Gaon and

Gai Deori Gaon of Dhemaji district, Assam.

Individuals of close blood relations were excluded from the sample. Each test on behavioural traits was performed without making the subject conscious about the experiments. Data on hand clasping was collected following the technique suggested by Lutz (1908) whereas the types of arm folding were categorized following Weiner (1932). Standard method was adopted in recording the ability for tongue rolling (Sturtevant, 1940). The subjects were also asked to extend their tongue to fold in without touching the lips. The observation was recorded as demonstrated by Liu and Hsu (1949). The dominance of the eye was noted down by asking the subjects to hold a single eye kaleidoscope and advised to look through it. The type of handedness was determined depending upon the use of one hand in preference to the other in various activities during experiment (Whittinghill, 1965). The type of cerumen (earwax) was determined by visual examination, following the criteria of Matsunaga (1962) as dry (granular or scaly) and wet (sticky) type. The twofold classification of

earlobe attachment of Powell and Whitney (1937) was followed in the present study.

Results and Discussion :-

The right type of hand clasping is very common in both the sexes. It records relatively higher frequency among the males of Borgonya (88.75%) and Tengaponiya (88.31%) than compared with those among the Dibongiya (79.59%). In case of female, the right type of hand clasping occurs more frequently between the Tengaponiya (93.75%) and Dibongiya (90.20%) when compared with Borgonya (89.16%). The chisquare test shows a significant bisexual variation only among the Dibongiya ($X^2 = 4.41; d.f. = 1; 0.05 > p > 0.01$). The population differences between the sub-groups of Deori in both the sexes are not statistically significant in respect of hand clasping.

The left type of arm folding is more common than the right type. Interestingly, the lowest incidence of left type of arm folding found in Borgonya male (52.50%) while the female record the highest of it (60.24%). Test of significance fails to record any

significant bisexual variation in this trait. In addition, the inter-group variations are not statistically significant suggesting similarities among them.

Barring the case of Tengaponiya, most of the males and females belonging to Borgonya and Dibongiya are able to roll their tongue. Females show a higher incidence of tongue rolling ability than the males. However, sex difference is statistically significant only in Borgonya. The inter-group variation is conspicuous between the Tengaponiya vs. Dibongiya for both the sexes. Such distinction is also evident in between Borgonya vs. Tengaponiya females.

The high incidence of tongue folding ability is observed among the Tengaponiya female (45.00%), while the lowest percentage of it is found amongst its male counterparts. Comparatively higher frequency of tongue folding ability in females than the males is also noticed in all the sub-samples. Except the Tengaponiya Deori, in none of the sub-groups of the Deori, sex difference appears to be significant. Inter-group variation reveals that barring the case of

Borgonya x Tengaponiya males, the other values are not statistically significant suggesting similarities among them. The dominance of right eye over left is more common in all the sub-groups of the Deori. Lowest incidence of dominant right eye observed in Dibongiya females (71.57%), while such frequency is highest in Borgonya females (87.95%). Hence, they only differ significantly from each other. Otherwise, the bisexual and inter-group variation in rest of the sample is negligible.

The right hand is overwhelmingly dominant in all the sub-samples of Deori. In both the sexes, its frequency rises from Dibongiya to Borgonya through Tengaponiya. However, except Borgonya Vs Oibongiya females, there is neither sexual nor intergroup variation. Free earlobe is overwhelmingly dominant in each of the sample. Exception to it is only noticed in Dibongiya males. They show high incidence of attached earlobe type over free earlobe. The Dibongiya female and Borgonya males also show relatively lesser frequency of free earlobe than the others do. Again, free earlobe is more common in females as against males. Test of

significance reveals significant bisexual difference between Borgonya and Dibongiya, which is not in agreement with earlier studies, which reported non-significant sex difference in their sample in respect of the trait. AN the sub-groups of Deori stand significantly apart from each other in respect of the trait. Only the Borgonya and Tengaponiya males show remarkable homogeneity in this regard.

The incidence of wet cerumen type predominates over dry I flaky type particularly in female sample of all the sub-groups of Deori, whereas no uniform trend is observed among the males with regard to this trait. Frequency of wet cerumen type is higher in Borgonya males whereas just reverse is true in case of Tengaponiya. Among Dibongiya males both dry and wet type occurs in equal percentages. Non-significant bisexual variation recorded only among the Borgonya. Barring the case of Borgonya vs. Tengaponiya male, the other chi-square values are not statistically significant suggesting similarities among them. Our assessment of the morphological and behavioural trait variation

between the Deori with other population groups suggests that although in a larger number of characters the Deori show a great deal of variation, nonetheless certain significant similarities are not wanting. Interestingly, the most striking differences are between the Chutiya and the Deori although the Deori were considered as the priestly section

and one of the major sub-divisions of the Chutiyas (Gait, 1905). The high incidence of dry cerumen gene among the Deori can be compared to similar high frequency of the gene among the other Mongoloid populations of Assam. The incidence of dry cerumen is also predominant among Korean, Mongol, Chinese and Japanese.

REFERENCES :-

- Beckman, L and R. Elston, 1962, Data on bilateral variation in man: Handedness, Hand clasping and arm folding in Swedes. *Human Biology*. 34: 99- 103.
- Carriere, R, 1937, *Über erbliche ohrformen, insbesondere das angewachsene ohrlappenhen*. 2. Abst Vereb, Zit. (cited in Powell and Whitney, 1937).
- Dahlberg, G., 1926, *Twin Births and Twins from a Heredity Point of View*. Stockholm, 210.
- Downey, J.E., 1926, Further observations on the manner of clasping the hands. *American Naturalist*,. 60: 387 — 390.
- Freire-Maia, N.; A. Queue- Salgado and A. Freire-Maia., 1958, Hand clasping in different ethnic groups. *Human Biology*., 30: 281 - 291.
- Freire-Maia, A and J. D. Almeida., 1966, Hand clasping and arm folding among African Negroes. *Human Biology*. 38: 175— 179.
- Gait, E., 1905, *History of Assam*, London: Thacker Spink and Co.
- Gates, R. R., 1954, *Etudes sur le croisement de races III. Nouvelles observations concordans les oreilles en particulier les lobes*. *Journal of Genet. Hum.* 3:95—112..

- Harrison, G.A., 1977, Introduction: structure and function in the biology of human Populations. In G. A. Harrison (Ed): Population Structure and Human Variation, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hilden, K., 1922, Uber die form der ohralappchen beim Menschen and ihre Abhangigkeit von Erbaulagen, Hereditus (Lond), 3 : 351 — 357
- Kawabe, M., 1949, A study of the mode of clasping the hands. Sappora. Nat. Hist. Soc. Trans., 18:49—52
- Kulmus, H ; A. L. De Garay; W. Rodarte and L. Coreo, 1964, The frequency of PTC tasting, hard ear wax, colour blindness and other genetical characters in urban and rural Mexico populations. Human Biology. 36:1 —14 and136—139.
- Lai, L.Y.C. and R. J. Walsh, 1965, The pattern of hand clasping in different ethnic groups. Human Biology. 37: 312—319.
- Lai, L.Y.C. and R.J. Walsh., 1966, Observations on earlobe types. Acta Genet. 16: 250—257.
- Lange, G., 1966, Familienunter suchungen uber die markmala des auBen Erblichkeit metrischer und morpholisgischer ohrer. Z. Morph. Anthrop. 57: 117— 167.
- Lee, J. W., 1956, A study of the inheritance of certain tongue character in 72 pairs of Negro twins. Journal of Heredity. 47: 17.
- Liu, T.T. and T.C. Hsu, 1949, Tongue rolling and tongue folding: A sample of Chinese population. Journal of Heredity., 40: 19-21.
- Lutz, F.E., 1908, Twin data on hand clasping :A re-analysis. Acta Genet. Med. Game/I.,10: 207 -211.
- Matsunaga, E., 1962, The dimorphism in human normal cerumen. Annals of Human Genetics. 25: 273 —285.
- Omoto, K., 1974, Polymorphic trait in peoples of Eastern Asia and Pacific. In B Ranot (Ed) Genetic Polymorphism and Diseases in Man. Academic press, New York.

- Petrakis, N.L.; K. T. Mollohan and D. J. Tepper, 1967, Cerumen in American Indians: Genetic implications of sticky and dry types. *Science*, 158: 1192 — 1193.
- Pons, J., 1961, Hand clasping. *Annals of Human Genetics*. 25: 141 - 144.
- Powell, E.F. and D. O. Whitney, 1937, Earlobe inheritance. *Journal of Heredity*., 28: 185-186.
- Quelce-Salgado, A.; N. Freire-Maia and A Freire-Maia., 1961, Deleterious equivalents in Brazilian Whites and Negroes. *Ecerpt. Med. mt. Cong. Ser.*, 32: 383.
- Quelprud, T. 1934, Familienforschungen uber Merkmale des ausseren Ohres. 2. Abst. Verb. 67 : 296 - 299.
- Quelprud, T., 1941, Variability and genetics of the human external ear. *Proceedings of International Congress of Geneticist. (Edinburgh)*, pp. 243.
- Saizano, F.M., 1961, Studies on the Cain gong Indians: Morphological characters. *Z. Morph. Anthrop.*, 51: 356 - 371.
- Sturtevant, A.H., 1940, A new inherited character in man: Tongue rolling. *Proceedings of National Academy of Sciences*. 26: 100 - 102.
- Trankell, A., 1955, Aspects of genetics on psychology. *American Journal of Human Genetics*. 3: 264 -276
- Weiner, A.S., 1932, Observation on the manner of clasping the hands and folding the arms. *American Naturalist*, 66: 365 - 370.
- Weiner, A.S., 1937, Complications in ear genetics. *Journal of Heredity*. 28: 425—426. Whittinghil, M., 1965, *Human Genetics*. New York: Reinhold Publishing Corporation
- Yamaura, A., 1940, On some hereditary characters in the Japanese race including Tyosenese (Koreans). *Japanese Journal of Genetics*. 16: 1 —9.

Table: 1
Percentage distribution of some Morphological and Behavioural
Traits among Deoris

			Tengaponiya	Borgonya	Dibongiya
Hand Claspings	Male	R>L	88.31	88.75	79.59
	Female	R>L	93.75	89.16	90.20
	M+F	R>L	91.08	88.96	85.00
Arm Folding	Male	R>L	41.56	47.50	40.82
	Female	R>L	40.25	39.70	40.19
	M+F	R>L	41.40	43.56	40.50
Tongue Rolling	Male	Positive	38.96	51.25	59.18
	Female	Positive	42.50	73.49	60.78
	M+F	Positive	40.76	62.58	60.00
Tongue Folding	Male	Positive	19.48	33.75	27.55
	Female	Positive	45.00	40.96	38.24
	M+F	Positive	32.48	37.42	33.00
Dominant Eye	Male	R>L	85.71	78.75	74.49
	Female	R>L	81.25	87.95	71.57
	M+F	R>L	83.44	83.44	73.00
Handedness	Male	R>L	93.51	97.50	90.82
	Female	R>L	90.00	95.18	86.27
	M+F	R>L	91.72	96.32	88.50
Earlobe Attachment	Male	Attached	18.18	30.00	54.08
	Female	Attached	15.00	15.66	35.29
	M+F	Attached	16.56	22.70	44.50
Cerumen type	Male	R>L	61.04	38.75	50.00
	Female	R>L	35.00	36.14	33.33
	M+F	R>L	47.77	37.42	41.50

Table: 2
Morphological and behavioural traits among Mongoloid population groups of Assam

Population	No	Sex	HC	AF	HND	DE	TR	Source
Tengaponiya Deori	77	Male	88.31	41.56	93.51	85.71	38.96	Present Study
	80	Female	93.75	40.25	90.00	81.25	42.50	do
Borgonya Deon	80	Male	88.75	47.50	97.50	78.75	51.25	Present Study
	83	Female	89.16	39.70	95.18	87.95	73.49	do
Dibongiya Deori	98	Male	79.59	40.82	90.82	74.49	59.18	Present Study
	102	Female	90.20	40.19	86.27	71.57	60.78	do
Sonowal Kachari	91	Male	54.94	42.86	95.60	89.01	54.94	Das & Sengupta, 2003
	93	Female	58.06	44.09	92.47	87.10	10.75	do
Turung	75	Male	94.66	18.66				Barua et al., 1982-1983
	79	Female	92.40	20.25				
Lalung	94	Male	98.94	56.38	96.81	44.68	72.34	Das et al., 1980
Ahom	100	Male	62.00	59.00	48.00			Dutta & Phukan, 1978-79
Ahom	103	Male	81.55	35.92	94.17	74.51	92.16	Das et al., 1985
	101	Female	91.09	26.73	98.02	75.25	61.39	do
Deuri	100	Male	93.00	24.00	98.00	68.00	53.00	Das et al., 1985
	101	Female	91.09	19.80	98.02	81.19	52.48	do
Chutia	104	Male	50.96	30.77	100.00	61.54	46.15	Das et al., 1985
	86	Female	74.74	19.77	100.00	61.63	33.72	do
Mishing	111	Male	87.39	34.23	99.10	31.53	47.75	Das et al., 1985
	90	Female	87.78	28.89	100.00	41.11	37.78	do
Mishing	60	Male	97.27	30.00	97.27	51.67	33.33	Sengupta & Chetry, 1996
	45 64.44	Female	100.00	27.78	100.00	53.33		do
Moran	106	Male	68.87	23.58	100.00	47.17	49.06	Das et al., 1985
	100	Female	81.00	10.00	100.00	31.00	35.00	do
Koch	381	Male	65.35	39.37	92.13	72.44		Sengupta, 1982
	180	Female	59.44	42.22	87.22	67.78		do

Abbreviation used: Hand Claspings = HC; Arm Folding = AF; Handedness = HND; Dominant Eye = DE; Tongue rolling = TR

Table 3
Frequency of attached earlobe among Mongoloid population groups of Assam

Populations	Sex	No	Attached earlobe	Source
Deori	M & F	291	30.58	Sengupta, 1987
Mishing	M & F	302	53.97	Sengupta, 1987
Miri	M	100	53.00	Sharmah, 1961
Miri	M	41	58.50	Haque, 1974
Ahom	M & F	380	35.52	Sengupta, 1987
Ahom	M & F	330	29.40	Das, 1975
Ahom	M	100	62.00	Dutta, 1979
Ahom	M	99	69.70	Haque, 1974
Lalung	M	80	60.00	Das & Sharmah, 1968
Lalung	M	94	87.23	Das etal, 1980
Lalung	M	52	69.20	Haque, 1974
Garos	M	200	46.50	Das, 1967
Boro Kachari	M	100	34.00	Das, 1967
Kachari	M	50	80.00	Haque, 1974
Sonowal Kachari	M	166	43.97	Das et al., 1978
Pati Rabha	M	100	71.00	Das, 1967
Rangdani Rabha	M	100	91.00	do
Maitori Rabha	M	100	84.00	do
Sema	M	100	63.00	Phukan & Begum, 1976

Table 4
Percentage frequency of Cerumen types among Mongoloid population groups of Assam

Population	Sex	No	Dry Cerumen		Source
			Percentage	Gene frequency	
Tengaponiya Deori	Male	77	61.04	0.7813	Present Study do
	Female	80	35.00	0.5916	
Borgonya Deori	Male	80	38.75	0.6225	Present Study do
	Female	83	36.14	0.6012	
Dibongiya Deori	Male	98	50.00	0.7071	Present Study do
	Female	102	33.33	0.5773	
Sonowal Kachari	Male	91	73.63	0.8581	Sengupta & Das, 2002 do
	Female	93	63.44	0.7965	
Matak	M+F	105	56.19	0.7496	Das, 1978
Miri	M+F	81	83.95	0.9162	do
Ahom	M+F	260	85.00	0.9219	do
Koch			51.85	0.7200	Das, 1977
Boco			61.00	0.7810	do
Kuki			81.36	0.9020	do
Hmar			62.10	0.9060	do

Ethnographic profile of the Gunagi of Karnataka

* Prabhakar Pavate

** Shivaleela Kampli

Abstract:-

Gunagi is a small interesting endogamous group in Karnataka. They are settled down in the four taluks of Uttara Kannada district namely Karwar, Kumta, Yellapur and Ankola. They are thickly populated in Karwar followed by Kumta. The Gunagi are found in hamlets' in the remote parts of the forests. They are mild, sober and economically poor people. Gungagi are basically Hindus and they worship Karl devaru, Jatak devaru, Devi Amma, Choudi and Lord Venkateshwara. They speak Kannada and Konkani. Gunagi were earlier called 'Gunagaru' (those who perform pooja). In due course of time the term Gunagaru became present Gunagi.

There is very little written record available on these people. According to the people, their

forefathers entered Karnataka borders from Ratnagiri in search of labour. A few families started manufacturing lime (chunna) by burning sea shells. Some were engaged in collecting and selling forest products. Most of the Gunagi have encroached forest land for agriculture. Those do not possess land, work as agriculture labourers. After some time, a few families developed interest in the pooja activities during festivals. The Gunagi respect education. Many Gunagi youths are educated. Now days there is a tendency among youths who migrate to work in packing industries situated in Goa. Some men and women are working in Government and Non Government organisations. Some youths are working for Army and Police force. A few have taken active part in state politics also.

---

* Department of Anthropology, Karnataka University, Dharwad- 580 003

Introduction :-

Gunagi is a small interesting endogamous group in Karnataka and are scattered over the Coastal region of Uttara Kannada district. They are settled down in the four taluks of Uttara Kannada district namely Karwar, Kumta, Yellapur and Ankola. They are thickly populated in Karwar followed by Kumta. According to the people, their forefathers entered Karnataka borders from Ratnagiri in search of labour. A few families started manufacturing lime (chunna) by burning seashells. Some were engaged in collecting and selling forest products. Most of the Gunagi have encroached forest land for agriculture. Those do not possess land, work as agriculture labourers. After some time, a few families developed interest in the pooja activities during festivals. The Gunagi respect education. Many Gunagi youths are educated. Now days there is a tendency among youths who migrate to work in packing industries situated in Goa. Some men and women are working in Government and Non Government organisations. Some youths are working for Army and Police force. A few have taken active part in state politics also.

Gunagi are basically Hindus but they are non-vegetarians. They celebrate all Hindu festivals. Most of the people worship female deities namely Karl Devaru, Jatak Devaru, Devi, Amma and Choudi. They also worship male deities namely lord Venkateshwara, Shankar and Masthi. The Gunagi are found in the hamlets near the forest. They are mild, sober and economically poor people. In Karnataka Gunagi are considered as very backward community and placed in Category-I (Government order SKE-225—BCA-2000; dated: 30-03-2002). In the 2001 census the Gunagi are mixed with the other backward communities, hence the exact picture of the Gunagi is not clear.

SOCIO-DEMOGRAPHY:-

Demographic structure like age, sex, marriage and number of individuals in the family was recorded by visiting each and every house in the villages. Pedigree charts were drawn to record the information. In most of the cases elderly men were the suitable informants. In the absence of any written record about date of birth, it was estimated after

relating to some important local events. Cross checking the information with knowledgeable persons was essential. For minimizing the error more

precautions were taken while recording the age of individuals who were above the age of 18 years.

Table 1: Distribution of the Gunagi Population in four Taluks of Uttara Kannada District according to their gender.

T a l u k a	Men		Women		Total	
	No.	P.C.	No.	P.C.	No.	P.C.
Karwar	2046	82.07	2155	84.17	4201	83.45
Kumta	220	8.89	208	8.12	428	8.50
Yellapur	104	4.2	103	4.02	207	4.11
Ankola	104	4.2	94	3.67	198	3.93
Grand Total	2474	99.99	2560	99.98	5034	99.99

Table 2: Distribution of the Gunagi population in four Taluks of Uttara Kannada district according to their age.

Age groups	Karwar	Kumta	Ankola	Yellapu	Total	P.C
0-10	626	47	25	26	724	14.38
10-20	887	98	38	59	1082	21.49
20-30	1048	120	67	49	1284	25.50
30-40	574	58	33	33	698	13.86
40-50	457	53	13	21	544	10.80
50-60	328	28	12	08	376	7.46
60-70	188	15	09	07	219	4.35
70 above	93	09	02	04	108	2.14
Grand Total	4201	428	198	207	5034	99.98

There is a very little written record available on these people. Vijayendra in the book People of India, Karnataka, has mentioned about the Gunagi (2003). According to him Gunagi are also called Ghadi and Ghadiga. Further he opines that the ancestors of Ghadi community were torch bearers in the processions of festivals. He clearly mentions that the Gunagi and the Gunaga are two different communities as Gunagi being the priest. According to the people Gunagi, Ghadi and Ghadiga are synonyms. Gunagi were earlier called 'Gunagaru' (Those who perform pooja) in due course of time the term Gunagaru became present Gunagi.

Economic Activities:-

The Gunagi are engaged in agricultural activities. They have encroached forest land bit by bit for growing crops. They till the land with the help of male buffalos and oxen to grow rice. Rice is staple food of these people; rice if grown excess for the year will be sold in the nearby market. Paddy is preserved in big bamboo basket and sealed with a lid. They use to store rice in 'modi'. For daily use they keep rice in gunny bags. Along with rice they eat fish or

flesh of wild animals but they do not kill domestic animals for flesh. Those who do not have land, work as daily wage labourers. A few of them are working in the Kaiga Thermal Power Station. Educated men and women are working in the Government and Non-Government offices. Most of the women are seen working in the fields. During off seasons they bring home head load of dried wood from the forest and men are engaged in boiling paddy before it is dehusked (Kuchalakki).

A few of them bring home the forest products like honey, gum and fruits. Excess of these products are distributed or sold in the market. Even Prawns, Fish, Crabs and such marine products are also collected from the nearby sea shore. Now days there is a tendency among youths who migrate to work in packing industries situated in Goa and Mumbai. Some men have joined Army and Police force too.

Housing:-

Gunagi live in the constructed houses of many types. The traditional houses have two big halls of a size 20x10 feet one behind the other. The house starts

with a door which opens into a big hall. Further, this hall connects to a kitchen. The walls are constructed with 'cherykallu' and cement is used as binder. The front portion of the house is often seen plastered with cement. For roofing they use red burnt clay tiles. Floor of the rooms are cemented. The houses have wooden doors and windows. Most of the Gunagi are economically poor. They live in huts where dried grass commonly used for roofing. Floor of the rooms are smeared with Cow dung. Bathrooms are constructed in front of the house around 20 feet away from the main house. These are temporary structures constructed with coconut leaves knitted each other. Top of the bathrooms remain uncovered. A few are living in RCC buildings situated in Karwar town. The pets and the fowls are kept separately in the backyard of the house. A few houses have cage of parrots and fish aquarium. Almost all houses have 'Tulasi Katti in front of the house. The Gunagi worship Tulasi plant also.

Physical Features:-

Men and women exhibit light brown skin colour. Dark skin colour is less frequent. The Gunagi

men and women have moderate stature and lean body build. Men at work wear half trousers to cover lower parts of the body and they wear stitched banyan on the top. Cotton towel is commonly seen tied around the head. A small bag containing betel nut, betel leaves, lime and tobacco is often seen hooked in the trunk. The Gunagi call this bag as 'Chouchi'.

Men when they go out of the village for some work, wear half trouser and a shirt on it. Most of them wear plastic or rubber sandals. Women wear a 'Seere' (5-6 meter cloth which is wrapped around waist) that covers the lower part of the body. On the top they wear stitched blouse. Women commonly tie a necklace of black beads. Single Gold bead at the centre of the necklace is a mark of marriage. Women and girls wear glass or metal bangles. Ear piercing is common for both boys and girls. Men and women wear artificial rings. Nose piercing is common among women.

Life Cycle Rituals:-

Gunagi are basically Hindus. Marriage age among Gunagi is comparatively high and ranges between 22 to 30 years.

People prefer arranged marriages. Marriages between the Gunagi and other local caste people are prohibited. Uncle-niece marriages are prohibited but cross-cousin marriages are entertained. Clothes, ornaments and other gifts are exchanged during marriages between parents of the bride and bridegroom. At the time of marriage the bride groom ties 'Thali' around the neck of bride. There is a small golden ball at the centre of necklace. Usually there are two orange colour beads on either side of the golden ball. Many 'karimani' (Black beads) are also used in the necklace. 'Thali' is bought by the bride groom's parents. Most of the marriage expenditures are borne by the bride's parents. Dowry system prevails in this community. Widow marriage is not entertained. Gunagi strictly practice monogamy.

Seere ceremony is usually celebrated in the seventh month of her pregnancy. This function is celebrated in the husband's house. A special dinner is arranged for invitees. Gunagi are fond of fish and meat but such preparations are not entertained during auspicious functions. Pregnant women is given oil bath and decorated with

new clothes, bangles and flowers. This ceremony is celebrated to disclose that she is pregnant. Friends and relatives present gifts to pregnant women. Then, she is sent to her parent's house for first delivery. Most of the time delivery takes place in the hospital. After delivery mother is considered as polluted and kept in isolation for eleven days. She is given mixture of pepper and rice. On the twelfth day after the delivery, the naming ceremony will be arranged. Naming of the child is usually by the parents. Ear piercing ceremony is performed when the baby is of six months. When a girl is matured that is when she experiences her first menstrual cycle, she is educated by her mother. She is kept in isolation for five days. She is given healthy food and turmeric liquid. After each menstrual cycle the women is considered as polluted for three days and she is not allowed inside the main house.

When the person is dead he is given bath by using oil and turmeric powder. Body is covered with white cloth. A single banana leaf is kept beneath the body of the dead. Four people carry the dead on a bamboo platform specially

made for the purpose. Dead are carried in a sleeping position. Male friends and relatives follow the procession. Children and women are not allowed to join the procession. Gunagi cremate the dead.

Glossary :-

Cherykallu = Naturally available stones which are cut into sizes.

Chouchi = Small bag containing betel nut, betel leaves, lime and tobacco.

Karimani = Black beads.

Kuchalakki = Boiled and dried rice before it is dehusked.

Lungi = About two meter cotton cloth wrapped around the waist.

Modi = A hand made bag which is made up of dried paddy plant and finally tied with banana fiber.

Seere = Five to six meter cloth which is wrapped around the waist.

Thali = Single gold bead at the center of the necklace as mark of marriage.

Tulasi = Medicinal plant which is worshiped.

Tulasi Katti = Platform where Tulasi plant is planted and worshiped.

References:-

- Enthoven, R. E. 1922. The Tribes and Castes of Bombay. Government Central Press, Bombay. Vol. II and III.
- Ghurye, G. S. 1969. Caste and Race in India. Popular Prakashan, Bombay.
- Kamath, S. U. 1985. Karnataka State Gazetteer, Uttara Kannada District, Government of Karnataka Publication. Karnataka.
- Vijayendra, 2003. in Singh, K. S. People of India- Karnataka, Affiliated East-West Press Pvt. Ltd. New Delhi: Vol. XXVI, Part II
- Gazetteer of the Bombay Presidency, 1991. North Kanara District, Sagardeep Publications, Karwar, Karnataka. 15(1): 14-220.

प्रादेशिक सीमावर्ती भागातील आदिवासींचे सामाजिक व सांस्कृतिक प्रश्न

* डॉ. सहारे पद्माकर एन.

भारतीय घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी छोट्या छोट्या राज्यांची जी कल्पना मांडली. त्यामागे मोठमोठ्या आणि अवाढव्य राज्याची विभागणी करण्याचा विचार होता. त्याची परिणती पुढे भाषावार प्रांतरचनेसाठी न्या. फाजल अली कमिशन नेमण्याकडे झाली. या कमिशनने १९५० च्या आसपास दिलेल्या अहवालात देशाच्या त्यावेळेच्या १५-२० राज्यांचे विभाजन करून ३०-३५ राज्ये करण्याची शिफारस केली होती. या शिफारशीमध्ये हिंदी भाषेच्या एकापेक्षा अधिक राज्यांचा समावेश होता; परंतु आंध्रप्रदेशातील तेलंगणा, पंजाबमधील पंजाबीसुभा आणि हरियाणा, नंतर उत्तरप्रदेशातील हिमाचल प्रदेश आदींनी जोर धरल्यामुळे राज्यांच्या विभाजनाने चळवळीचे स्वरूप घेतले आणि आपापली राज्य अस्तित्वात आली. फाजल अली कमिशनच्या भाषावार प्रांतरचना शिफारसींनी अनेक राज्यांत आणि त्या राज्यांतील भाषिकांमध्ये कटुता निर्माण झाली. या सर्वात

प्रकर्षाने जाणवणारी बाब अशी की, छोट्या छोट्या राज्यातील साधनसामग्री ही अत्यंत सीमित स्वरूपाची आहे. प्रशासकीय कार्यभार खूप खर्चिक बनत चालला आहे. इतकेच नव्हे, तर आर्थिक विकासाची प्रक्रियाही मंदावत जाते. सध्याच्या त्या त्या राज्यात असणारी तुटपुंजी उत्पन्नाची साधने अपुर्ण ठरत आहे आणि या राज्यांचे संपूर्ण लक्ष प्रशासकीय आणि आर्थिक मदतीसाठी केंद्राकडे लागलेले असते.

मानवी संसाधन हे इतर संसाधनांमध्ये महत्त्वाचे साधन आहे. मूलभूत संसाधनाच्या आणि उपभोगाच्या प्रत्येक अवस्थेत मानवी संसाधनाची महत्त्वाची भूमिका असते. मानवी संसाधनाची प्रादेशिक विकासात देखील भूमिका असते. थोडक्यात मानवी संसाधन विकास म्हणजे व्यक्तीच्या शारीरिक व मानसिक गुणांचा विकास होय अशी गुणवत्ता व्यक्तीसोबतच प्रादेशिक विकासात महत्त्वपूर्ण असते. तेव्हा लोकसंख्या हे केवळ संसाधन नसून क्रियाशिल संसाधन आहे.

* समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद ४३१ ००४

कोणत्याही देशाचा विकास हा मानवी संसाधनाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो आणि जगातील सर्व विकसित देशांमध्ये मानवी संसाधन विकासातूनच सामाजिक-आर्थिक प्रगतीस मूलभूत योगदान मिळाले आहे.

मानवी संसाधनाच्या विकासाचे मापन करणे हे सहज सौपे नसून लोकांच्या शारीरिक व मानसिकतेशी संबंधित विविध निर्देशकांच्या एकत्रित स्वरूपातून समजता येते. ते एका प्रदेशाच्या तुलनेत दुसऱ्या प्रदेशातील मानवी वैशिष्ट्ये आणि त्याच्या स्वरूपामधील विविधतेमुळे एका प्रदेशाच्या सर्वसामान्य विकासात स्थळ, काळ आणि निर्देशकांमध्ये असमतोल आढळतो. खरेतर ही विविधता जननदर, मर्त्यता, स्थलांतर, भांडवल आणि आरोग्य सुविधा, शिक्षण आणि विभिन्न पातळीवरील इतर सुविधा यांचे परस्पर संबंधातील परिणाम असतात.

भारतात ऐतद्देशीय लोकांची मोठी विविधता आहे. जगामध्ये दक्षिण आफ्रिकेनंतर भारत हा आदिवासी लोकसंख्याचा दुसरा देश आहे. या विकासक्रमात काही समुदाय अधिक पुढे आहेत आणि काही मागास आदिवासी आहेत. अजूनही मोठ्या लोकसंख्याचा एक भाग दूर जंगल प्रदेशात वास्तव्यास आहे. देशाच्या मुख्य विकास प्रवाहापासून दूर आहे. देशातील आणि महाराष्ट्रातील अनुसूचित

जमाती हा समुदाय सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या अधिक वंचित समुदाय आहे. २००१ च्या जनगणनेप्रमाणे देशाची आदिवासी लोकसंख्या ८.२ टक्के आहे. भारत सरकारच्या जनगणना अहवालानुसार आदिवासी समुदायाची संख्या जवळपास ५७७ समुदाय असल्याचे म्हटले आहे. Anthropological Survey of India च्या अहवालामध्ये ४६१ आदिवासी वा ऐतद्देशीय तर केंद्रीय अनुसूचित जमाती मंत्रालयाच्या अहवालानुसार ६२२ समुदाय असल्याचे म्हटले आहे.

या विविध जमाती १०५ भाषा बोलणाऱ्या असून त्यांच्या २७० बोलीभाषा आहेत. भारतीय लोकसंख्याचा एक मोठा भाग गरीब व वंचित समुदायाचा असून आर्थिक रूपात बहिष्काराचे (excluded people) प्रतिनिधित्व करित आहे त्यातील अनुसूचित जमात हा एक समुदाय आहे. आदिवासी समुदाय अद्यापही मुख्य प्रवाहापासून दूर आहेत. अन्य प्रश्नांबरोबर त्याचे शैक्षणिक प्रश्न गंभीर आहेत. या जमातीत वेगवेगळ्या बोलीभाषा आहेत; पण तिला संहिता नाही. कोणत्याही एका भाषेत शिकायचे म्हटले तरी इतर विद्यार्थ्यांसमोर प्रश्न निर्माण होतो. देशाला सात आंतरराष्ट्रीय सीमावर्ती भूभाग असून पश्चिमेकडे पाकिस्तान, उत्तरेस अफगाणिस्तान, उत्तर-पूर्वेस चीन, भूतान, नेपाळ आणि पूर्वेस

म्यानमार व बांग्लादेश आहे. भारत सरकारने सीमावर्ती क्षेत्राच्या विकासासाठी सातव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळापासून सीमा क्षेत्र विकास कार्यक्रम (Border area development programme-BADP, 1985-90) सुरू केला. सध्या BADP मध्ये १७ राज्यांतील ९४ जिल्ह्यांमधील ३४५ तालुके समाविष्ट आहेत. महाराष्ट्र क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने भारतातील तिसरे व लोकसंख्येच्या बाबतीत दुसरे मोठे राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्य हे भारताच्या पश्चिम-मध्य भागात असून राज्याची सीमा गुजरात, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, गोवा आणि दादरा व नगर-हवेली या सात राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांशी जोडलेली आहे. राज्याच्या पश्चिमेला अरबी समुद्राची किनारपट्टी आहे.

महाराष्ट्र ब्रिटिशांच्या मुंबई राज्याचा एक भाग होता. मुंबई राज्यात कराची ते दख्खन भाग समाविष्ट होते. अनेक राज्यकर्ते ब्रिटिशांचे वर्चस्व मानून आपापले राज्य सांभाळित होते. मराठवाडा निजामाच्या अंमलाखाली राहिला. १९४७ नंतर प्रांत व राज्यांची पुनर्रचना करण्याचे कार्य हाती घेतले गेले. साधारणतः भाषेप्रमाणे प्रांत निर्मिले जात होते.

१ मे १९६० ला महाराष्ट्राचे सध्याचे प्रमुख भौगोलिक विभाग कोकण, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र, दक्षिण महाराष्ट्र, उत्तर महाराष्ट्र, विदर्भ एकत्र करून सध्याच्या

मराठी भाषिक महाराष्ट्राची रचना करण्यात आली.

भौगोलिक, ऐतिहासिक व राजकीय मतांनुसार महाराष्ट्रात पाच मुख्य विभाग आहेत: विदर्भ किंवा बेरार (नागपूर आणि अमरावती विभाग), मराठवाडा (औरंगाबाद विभाग), खानदेश विभाग व उत्तर महाराष्ट्र विभाग (नाशिक विभाग), देश किंवा पश्चिम महाराष्ट्र (पुणे विभाग) आणि कोकण विभाग येतात. या लेखात सर्वसामान्य लोकांपेक्षा तुलनेत सीमावर्ती भागात राहणाऱ्या विशेषतः आदिवासी वा अनुसूचित जमातींचे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक समस्यांचे आकलन करण्याचा प्रयत्न आहे.

अध्ययनाचा सामान्य उद्देश:-

सीमावर्ती भागातील लोकांची सुरक्षितता आणि सीमावर्ती भागात राहणाऱ्या विशेषतः आदिवासी लोकांच्या समस्यांचे मूल्यामापन करणे हा उद्देश आहे.

१. लोकसंख्याच्या विविध वैशिष्ट्यांमधील विशेषतः प्रादेशिक असमतोल संबंध ओळखणे.
२. मानव संसाधन विकासाच्या पातळीचा शोध घेणे व विश्लेषण करणे.
३. काही लोकसंख्याशास्त्रीय निर्देशकांच्या मदतीने प्रादेशिक मानवी संसाधनाच्या मर्यादा समजणे.

४. प्रादेशिक सीमावर्ती भागातील सुरक्षिततेचा आढावा घेणे.

५. सीमावर्ती आदिवासी लोकांची बोलीभाषा आणि अस्मिततेचा शोध घेणे.

अध्ययनाचे गृहितकृत्ये :-

१. राज्याचे सीमावर्ती जिल्हे सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत मागास आहेत.

२. सीमावर्ती क्षेत्रात पायाभूत सुविधा पर्याप्त नाहीत.

३. सीमा क्षेत्रातील लोकांना संधीचा अभाव असल्यामुळे गरीबी आहे.

देशाच्या वंचित क्षेत्राच्या प्रश्नांना केंद्रिभूत मानून मानव संसाधन विकासाच्या संदर्भात अनेक अध्ययने केली आहेत. हबीरसन एफ. एच., मेयर्स व चार्लस यांनी विविध संख्यात्मक निर्देशक व संयुक्त निर्देशक घेवून मानव संसाधन विकासाचे मापन केले आहे. मानव संसाधन विकासाचा शैक्षणिक प्रगती हा एक अत्यंत महत्त्वाचा निर्देशक राहिला आहे. तेव्हा विकासाच्या निर्देशकांमध्ये साक्षरतेच्या दराला समाविष्ट केले आहे.

अभ्यासकाने मानव संसाधन विकास निर्देशकांचा आधार घेवून सीमावर्ती भागात राहणाऱ्या अनुसूचित जमाती समूहांच्या सामाजिक-आर्थिक आणि शैक्षणिक विकास

स्थितीला आकलन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अर्थातच हे सर्व केंद्र व राज्यातील विविध शासकीय अहवाल, पुस्तके व संशोधन पत्रिका या द्वितीयक स्रोतांच्या संकलित तथ्यावर आधारित आहे. राज्याच्या प्रादेशिक सीमावर्ती जिल्ह्यांत अनुसूचित जमातींची सर्वाधिक लोकसंख्या असलेले नंदुरबार आणि गडचिरोली या दोन जिल्ह्यांची अध्ययनासाठी निवड केलेली आहे.

सीमावर्ती जिल्ह्यातील मानव संसाधन विकास पातळीचे मापन करण्यासाठी लोकसंख्याशास्त्रीय चलांचा सांप्रत अध्ययनात आधार घेतलेला आहे. यात काही सकारात्मक आणि नकारात्मक निर्देशक (positive and negative indicators) आहेत. जसे- स्त्री पुरुष साक्षरता दर, मुख्य कामकरी वर्ग, स्त्री कामकरी वर्ग व इतर कामकरी वर्ग, लिंग गुणोत्तर प्रमाण, जननदर, मृत्युदर, माता मृत्युदर, अर्भक मृत्यु दर, कुपोषण, वाहतुक सुविधा, विद्युत सुविधा, पिण्याचे पाणी, आरोग्य सुविधा इ. निर्देशकांच्या आधारे सामान्य भौगोलिक प्रदेशातील जिल्ह्यांपेक्षा सीमावर्ती क्षेत्रातील जिल्ह्यांची तुलना करून सामाजिक-आर्थिक आणि शैक्षणिक प्रश्नांना आकलन केले आहे.

तक्ता क्र.१

प्रामुख्याने सीमावर्ती, डोंगराळ व जंगल (दूरवर्ती) भागात असणाऱ्या आदिवासी जिल्ह्याचे वर्गीकृत विवरण

महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जिल्हे (एकूण ग्रामीण लोकसंख्यातील २५ टक्केपेक्षा जास्त आदिवासी लोकसंख्या असलेले जिल्हे)	एकूण ग्रामीण लोकसंख्याशी आदिवासी लोकसंख्याची टक्केवारी	डोंगराळ जिल्हे	जंगलमय जिल्हे (४० टक्केवारी पेक्षा जास्त क्षेत्र)	जिल्ह्याचा एकूण जंगलमय भौगोलिक प्रदेश (टक्केवारी)	Qualifying Characteristics (QC) T=Tribal; B=Border; H=Hilly; F=Forest
ठाणे	४७.०	-	-	-	T
गडचिरोली	४०.४	-	गडचिरोली	६९.८	T F
नाशिक	३५.५	नाशिक	-	-	T H
धुळे (नंदुरबारसह)	३३.३	-	-	-	T
		रायगड	-	-	T H
		रत्नागिरी	-	-	H
		सिंधुदूर्ग	सिंधुदूर्ग	४५.७	H F

स्रोत: विद्यापीठ अनुदान आयोगाचा अहवाल. २००८-२००९

देशातील उच्च-शिक्षण दृष्ट्या मागासलेल्या एकूण ३७४ जिल्ह्यांमध्ये राज्यातील सात जिल्हे येतात. या सर्व जिल्ह्यांचा उच्च-शिक्षणातील एकूण नोंदणी दर (Gross Enrolment Ratio-GER) सरासरी पेक्षा कमी आहे. त्यात बुलढाणा (एकूण नोंदणी दर-१२.१ टक्के), हिंगोली (११.७ टक्के), जालना (११.४ टक्के), रायगड (१०.९ टक्के), गडचिरोली (१०.८ टक्के), सिंधुदूर्ग (१०.२ टक्के) आणि रत्नागिरी (८.०६ टक्के) या जिल्ह्यांचा समावेश होतो असे विद्यापीठ अनुदान

आयोग, दिल्ली यांच्या अहवालात नमूद केलेले आहे.

जुलै-१९९८ पासून धुळे जिल्ह्याचे विभाजन होऊन नंदुरबार जिल्ह्याची निर्मिती झाली. त्यात नंदुरबार, नवापूर, तळोदा, अक्कलकुवा, अक्राणी व शहादा असे सहा तालुके मिळून जिल्ह्याची निर्मिती झाली. नंदुरबार जिल्ह्याच्या पूर्वेस मध्यप्रदेश राज्य व दक्षिणेस धुळे जिल्हा, उत्तरेस गुजरात राज्य व मध्य प्रदेशातील नेमाड जिल्हा व पश्चिमेस गुजरात राज्यातील सुरत व तापी जिल्हे आहेत. नंदुरबार जिल्ह्यात अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या सर्वाधिक (६५.५३

टक्के अ. ज. ची लोकसंख्या, सर्व तालुके आदिवासी उपयोजनेतर्गत) असून राज्याच्या एकूण अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येपैकी १०.०२ टक्के लोकसंख्या जिल्ह्यात आहे. राज्यात अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येमध्ये हा जिल्हा चौथ्या स्थानी येतो. राज्यांमध्ये १९९२ पासून डोंगराळ विभागाच्या विकासाचा कार्यक्रम कार्यान्वित करण्यात आला असून राज्यात १९ जिल्ह्यातील ७२ तालुके पूर्ण गट आणि २३ तालुके उपगट असे डोंगरी विभागाचे क्षेत्र शासनाकडून घोषित

करण्यात आले आहे. सदरील नंदुरबार जिल्ह्यातील सहापैकी पाच तालुके डोंगरी विभाग क्षेत्रात येतात. २००१ च्या जनगणनेप्रमाणे एकूण लोकसंख्याचे ६५.५३ टक्के लोकसंख्या अनुसूचित जमातीचे प्रतिनिधित्व करते. बहुतांशी आदिवासी वस्ती असलेल्या पहिल्या विभागात सातपुडा पर्वतातील जंगले आणि डोंगराळ भागातील अक्राणी, अक्कलकुवा आणि तळोदा तालुक्यांचा समावेश होतो. हा भाग जंगले आणि डोंगराळ प्रदेशाचा आहे.

तक्ता क्र.२

नंदुरबार जिल्ह्याचा सामाजिक विकास निर्देशांक (२०००-२००१)

अ. क्र.	सामाजिक विकासाचे घटक	नंदुरबार जिल्हा टक्केवारी	राज्य टक्केवारी
१	साक्षरता दर (आदिवासी लोकसंख्याची साक्षरता-पुरुष ५२.६५ स्त्री ३२.१७ एकूण ४२.३४-राज्यात सर्वात कमी स्त्री व पुरुष साक्षरता व आदिवासी साक्षरता)	५५.८० सामान्य	७६.९०
२	दारिद्र्यरेषेखालील	७५.४३	२५.०२
३	अर्भक मृत्युदर (०-१ वर्ष)	५३.५९	४८.००
४	माता मृत्युदर १००,०००	३.०	२ पेक्षा कमी
५	जन्मदर- १०००	२७.३२	२१.००
६	मृत्युदर-१०००	९.०	७.५०
७	एकूण जननदर-१०००	३ पेक्षा जास्त	२.३
८	लिंग गुणोत्तर प्रमाण (१९६१-९७६)	९७७	९२२
९	स्त्रियांचा कामातील सहभाग	४०.९७	३५.९७, देशात २९.०
१०	मुख्यतः काम करणारे	७३.३१	८४.४
११	शेतकरी कामकरी वर्ग	--	२८.५
१२	शेतमजूर कामकरी वर्ग	२५.११	२६.८
१३	सीमांतिक काम करणारे	२६.६९	१५.६

अ. क्र.	सामाजिक विकासाचे घटक	नंदुरबार जिल्हा टक्केवारी	राज्य टक्केवारी
१४	१८ वर्ष पूर्ण होण्याअगोदर मुलींचे विवाह वय	५० ते ६०	३८.८ (NFHS-३)
१५	दरडोई उत्पन्न	३२,५३२	४७,०५१
१६	राज्यातील जिल्हावार साक्षरता दर श्रेणी	३५ पैकी ३५	१० (राज्यांमध्ये)
१७	जोडीदार सुरक्षा दर (couple protection rate)	५०.००	४९.३
१८	नंदुरबार कुपोषण (राज्यात सर्वात जास्त तीन जिल्हे गडचिरोली ०.९६, अमरावती-०.७८)	०.८४ २३४ मृत्यु (२००४)	
१९	मानव विकास निर्देशांक श्रेणी	३४ पैकी ३५	०.५२३ (४ थी श्रेणी)
२०	मानवी आरोग्य दृष्ट्या मागासलेपणा श्रेणी	४९ पैकी ६४० जिल्हे	

जळगाव जिल्ह्यातील चोपडा, यावल, रावेर तालुक्यामध्ये सातपुड्याच्या पर्वतरांगात मुख्यतः पावरा, पारधी, भिल्ल या जमातींचे वास्तव्य आहे. या सीमा भागातील रहिवासींमध्ये वन जमीन अतिक्रमण शेती करण्यावरून नवीन वाद सुरू झाले आहेत.

पूर्व विदर्भातील भंडारा (२० वा मानवी विकास निर्देशांक-HDI), गोंदिया (२१ वा HDI), चंद्रपूर (२६ वा HDI) व गडचिरोली (३५ वा HDI, ३८.३ टक्के आदिवासी) या चार जिल्ह्यातील दूर्गम भाग नक्षलग्रस्त आहे. गेल्या काही दशकांपासून बव्हंशी सीमावर्ती आणि दूर्गम भागांतील अनेक गावे नक्षलग्रस्त आहेत. गडचिरोली जिल्ह्यातील सिरोंचा भागातील आसरअली, जिमलगट्टा, मरकपल्ली, देपनपल्ली व

ताडगाव परिसर हा आंध्रप्रदेश आणि छत्तीसगड प्रदेशाला लागून आहे. याशिवाय धानोरा तालुक्यातील अनेक गावांना छत्तीसगडची सीमा स्पर्शून जाते. या प्रदेशात नक्षलवादाचा सर्वाधिक प्रभाव आहे.

गडचिरोली जिल्ह्यात एकूण १२ तालुके असून त्यात गडचिरोली, अहेरी, आरमोरी, कूरखेडा, चामोरशी, धानोरा, इटापल्ली, सिरोंचा, मूलचेरा, दिसाईगंज (वडसा), कोरची आणि भामरागड होत. जिल्ह्यात अनुसूचित जमातींची ३८.७५ टक्के (२००१ प्रमाणे) आणि अनुसूचित जातीची ११.२२ टक्के लोकसंख्या असून इतरांची ४९ टक्के लोकसंख्या आहे. जिल्ह्यातील गडचिरोली, आरमोरी व चामोशी तहसिलीतील १८७ गावे वगळता

सर्व गावे आदिवासी म्हणून घोषित करण्यात आलेली आहेत. जिल्ह्यात ४६७ ग्राम पंचायती असून १६७९ महसूली गावे आहेत.

गेल्या ३० वर्षांपासून नक्षलवाद्यांनी सीमावर्ती क्षेत्रात प्रभाव निर्माण केला. हिंसाचार हे एकमेव उद्दिष्ट असलेल्या या चळवळीचे शिक्षणाबाबतचे धोरण दुटप्पी आहे. एकीकडे शिक्षणाला विरोध नाही असे म्हणणारे दुसरीकडे शाळांच्या इमारती बांधकामास विरोध करतात. वर्षातून एक-दोन शिक्षकांच्या हत्या होतात. तरीही सरसकट सर्वच शिक्षकांना यांचा त्रास होतो असे चित्र नाही. ही वस्तुस्थिती असतांनाही या भागातील शाळांमधील शिक्षकांची अनुपस्थिती अधिक आहे. नक्षलग्रस्त भागातील प्राथमिक शिक्षणाची स्थिती खूप मर्यादित दिसून येते. (डिसे. २०१०).

सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्ट्या गुजरात व कर्नाटक (बेळगांव प्रश्न) सीमारेषेच्या तुलनेत आंध्रप्रदेश व छत्तीसगड यांची सीमारेषा अन्य राज्यांपेक्षा अधिक प्रतिकूल आहे. त्याचे कारण काही (१९८० पासून) दशकांपासून या भागात नक्षलवादी, अवैध स्थलांतर, मादक द्रव्याची तस्करी, अवैध व्यापार, गुन्हेगारी उग्रवादाच्या स्वरूपातील विभिन्न समस्या आणि निर्दोष नागरिकांची हत्या होत आहेत. सुरक्षा सैनिकांची संख्या नेहमी

तैनात असल्यामुळे सामान्य जीवन जगण्यात अडचणी निर्माण होत आहेत. सीमावर्ती क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांना सामाजिक, आर्थिक समस्या आणि मनोवैज्ञानिक तणावाचा सामना करावा लागत आहे.

गडचिरोली जिल्ह्याच्या दुर्गम भागातील तरूणांनी नक्षलवाद्यांच्या भीतीपोटी रोजगार शोधार्थ स्थलांतर करणे सुरू केले आहे. रोजगाराच्या शोधात स्थलांतर, हा नवा विषय नसला तरी नक्षलग्रस्त भागातील बेरोजगार तरूणांच्या या स्थलांतराला अनेक पैलू आहेत. येथील हिंसक कारवाईमुळे विविध विकास कामांना तसेच, शासकीय योजनांना विरोध (रोजगार हमी, वन खात्यातील कामांना) केला जातो, त्यामुळे नवीन रोजगार उपलब्ध होत नाही.

गडचिरोली जिल्ह्याचा कमकुवतपणा नक्षलवादी कार्याने प्रभावित असणे हा आहे. जिल्ह्यातील अधिकांश कुटुंबे शेतीवर अवलंबून आहेत आणि वनोपज संकलनावर आधारीत अर्थव्यवस्था आहे. शेतातील मुख्य पीक भात आहे. मूलतः महाराष्ट्रातीलच भात पीकाची उत्पादकता निम्न आहे. शेतामधील तंत्रज्ञान व यांत्रिकीकरणाचा वापर अत्यंत मर्यादीत आहे. फळबाग शेती ही तर नाममात्र आहे. एकूण १६७९

गावांपैकी १५२३ गावांत लोक वास्तव्यास आहेत. त्यातील ११८६ गावे कायम रस्त्यांनी जोडलेली असून २५५ गावांत हंगामी रस्ते आहेत. अजूनही ८२ गावे (२.२५ टक्के) रस्त्यांनी जोडलेली नाही. ही सर्व गावे २५० पेक्षा कमी लोकवस्तीची आहेत. जिल्ह्यातील १०,००० लोकसंख्या ही रस्ता आणि वाहतूक सुविधेपासून वंचित आहे. अजून ६४३ गावे मोबाईल फोन संपर्कात नाही. चामोर्शी तालुक्यामधील बलारपूर पेपर कारखाना वगळता मोठा

यांत्रिक उद्योग नाही. ८० गावांमध्ये विद्युत जोडणी असलीतरी जंगल प्रश्नामुळे विद्युत प्रवाह नेहमी खंडीत असतो आणि ६२ गावांमध्ये अजूनही विद्युत जोडणी नाही. आरोग्य विभागात रूग्णांच्या आजारावरील विशेष तज्ञांची उपलब्धता नाही. आदिवासी विकास महामंडळामध्ये तांत्रिक मनुष्यबळ नाही. पर्यटन विकासासाठी कमकुवत पायाभूत सुविधा आहेत जसे-वाहने, हॉटेल, जाहिराती, ATM सुविधा, पर्यटन व मार्गदर्शक,इ.

तक्ता क्र.३

गडचिरोली जिल्ह्यातील साक्षरता दर-२००१

साक्षरता दर	पुरुष		स्त्रिया		एकूण	
	एकूण	आदिवासी	एकूण	आदिवासी	एकूण	आदिवासी
भारत	७५.२६	५९.१७	५३.६७	३४.७६	६४.८४	४७.१०
महाराष्ट्र	८५.९७	६७.०२	६७.०३	४३.०८	७६.८८	५५.२१
गडचिरोली	७१.८६	६०.७२	४८.०७	३७.१२	६०.१०	४८.९८

तक्ता क्र.४

गडचिरोली जिल्ह्यातील शाळांची उपलब्धता

शैक्षणिक स्तर	जिल्हा परिषद	नगर पालिका	शासकीय आश्रमशाळा	खासगी अनुदानित	खासगी विना अनुदानित	इतर	एकूण
पूर्व-प्राथमिक	१०८६	१५	०१	२०	३०	००	११५२
उच्च-प्राथमिक	४३३	३	८	०	१६	०	४६०
प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च-माध्यमिक.	०	०	४१	७८	११	०	१३०
माध्यमिक व उच्च-माध्यमिक	१२	००	००	१५५	६३	२	२३२
एकूण	१५३१	१८	५०	२५३	१२०	२	१९७४

स्रोत-इन्टीग्रेटेड एक्सन प्लॅन-२०१०-११, डिस्ट्रिक्ट प्लॅनिंग कमिटी, कलेक्टर ऑफिस, गडचिरोली

तक्ता क्र.५

गडचिरोली जिल्ह्यातील प्रशासकीय व्यक्तींची संख्या व रिक्त जागा

प्रशासकीय पदे	वर्ग-१	वर्ग-२	वर्ग-३	वर्ग-४	एकूण
एकूण मंजूर पदे	४२३	८२३	१७०३९	३०५३	२१३३८
एकूण रिक्त पदे	१७१	१२०	१४६१	४०७	२१५९
रिक्त पदांची टक्केवारी	४०.४३	१४.५८	८.५७	१३.३३	१०.१२

स्रोत-इन्टीग्रेटेड एक्सन प्लॅन-२०१०-११, डिस्ट्रिक्ट प्लॅनिंग कमिटी, कलेक्टर ऑफिस, गडचिरोली

तक्ता क्र.६

गडचिरोली जिल्ह्याचा सामाजिक विकास निर्देशांक (२०००-२००१)

क्र.	सामाजिक विकासाचे घटक	गडचिरोली जिल्हा टक्केवारी	राज्य टक्केवारी
१	साक्षरता दर-आदिवासी लोकसंख्या-४८.९८	६०.२९ सामान्य	७६.९०
२	दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबे १.१२ लाख	५५.७४ टक्के	२५.०२
३	अर्भक मृत्युदर	२१/१०००	४८.००
४	माता मृत्युदर	०.६	२ पेक्षा कमी
५	जन्मदर	१८.२	२१.००
६	मृत्युदर	४.४	७.५०
७	लिंग गुणोत्तर प्रमाण	९७६	९२२
८	मुख्य कामकरी वर्ग	८०.८५	८४.४
९	शेतकरी कामकरी वर्ग	५९.५१	२८.५
१०	शेतमजूर कामकरी वर्ग	४०.४९	२६.८
११	सीमांत कामकरी वर्ग	१९.१५	१५.६
१२	स्त्रियांचा कामातील सहभाग	४६.८९	३५.९७, देशात २९.०
१३	जमाती स्त्रियांना अनेमिया (रक्ताची कमतरता)	७० ते ८०	
१४	राज्यातील साक्षरता श्रेणी	३४ पैकी ३५	१०
१५	मानव विकास निर्देशांक श्रेणी	३५ पैकी ३५	०.५२३ (४ थी श्रेणी)
१६	मानवी आरोग्य दृष्ट्या मागासलेपणा श्रेणी	२६ पैकी ६४० जिल्हे	

सीमावर्ती क्षेत्रात साक्षरतेची गती अधिक संथ दर्शविते. सीमा भागात साक्षरता आणि

रोजगार यांचा सरळ संबंध राहिलेला आहे. या संबंधात पायाभूत सुविधेच्या आधारावर

अत्याधिक अपुरेपणा राहिला आहे. निरक्षरता आणि कृषी क्षेत्रातील मजूर आणि शेतमजूर म्हणून काम करणारे कुटुंबे अधिक आहेत. भूमिहिन शेतमजूर आणि सीमांत शेतकरी अधिक आहेत.

सांस्कृतिक प्रश्न:-

मराठी ही महाराष्ट्राची अधिकृत भाषा आहे. त्याचबरोबर हिंदी व इंग्रजी शहरी भागात बोलली जाते. उत्तर-पश्चिम महाराष्ट्रात अहिराणी तर दक्षिण कोकणात मालवणी या मराठीच्या बोलीभाषा बोलल्या जातात. दख्खनच्या भागात देशी व विदर्भात वऱ्हाडी या बोलीभाषा अस्तित्वात आहेत.

राज्याच्या सीमावर्ती भागात मराठी शाळा सुरू असल्या तरी आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिकविताना भाषेचीच अडचण येत असते. रोजचे व्यवहार गोंडी किंवा माडिया, भिल्ली भाषेतून होत असल्याने मराठी शिकताना विद्यार्थ्यांना अडचणी जाणवतात. गडचिरोली जिल्ह्याला आंध्रप्रदेश व छत्तीसगडची राज्य सीमा लागून आहे. त्यामुळे अहेरी, आलापल्ली, एटापल्ली, सिरोंचा, आसरअली या भागातील अनेक विद्यार्थ्यांना केवळ तेलगू भाषाच येते. शिवाय आदिवासी बहुल जिल्ह्यांत गोंडी आणि माडिया भाषाही बोलली जाते.

क्रमिक पुस्तकांची भाषा मराठी असल्याने सर्वसाधारण मुलांना इंग्रजी भाषा जितकी कठीण वाटते, तशीच या भागातील गोंड आणि माडियांना मराठी कठीण वाटते.

याच कारणास्तव या भागात क्रमिक पुस्तकांची भाषा गोंडी, माडिया असावी, असा युक्तीवाद अनेक वर्षांपासून सुरू आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यातील जिवती आणि कोरपना तालुका आंध्रप्रदेशच्या सीमेवर आहेत. बोलीभाषा गोंडी असल्याने मातृभाषा मराठी असलेल्या शिक्षकांना आधी गोंडी शिकावी लागते. गोंदिया जिल्ह्यातील देवरी, आमगाव, सालेकसा या भागाला लागून छत्तीसगड आणि मध्यप्रदेशची सीमा आहे. या भागात हिंदी भाषिक राहत असल्याने शाळांमध्ये हिंदीतून शिकविले जाते.

राज्यातील काही सीमावर्ती जिल्हे सामाजिक, आर्थिक दृष्टीने इतर जिल्ह्यांपेक्षा अधिक मागास आहेत तसेच साक्षरता दर ही कमी आहे. स्त्रियांची साक्षरता त्याहूनही कमी आहे (२००१ नंदुरबार व गडचिरोलीतील स्त्री साक्षरता अनुक्रमे ३२.१७ व ३७.१२ टक्के). रोजगाराच्या संदर्भात सीमा क्षेत्रातील लोकांना संधीचा अभाव असल्यामुळे गरीबी जास्त आहे.

सीमावर्ती भागातील सकारात्मक परिणामांमध्ये स्थलांतरास सुलभ संधी, संबंदात बळकटी, संकटकालीन मदत, आरोग्य सुविधा, मजूरांचा तात्काळ पुरवठा, दैनंदिन उपभोग्य वस्तू, फळे आणि भाजीपाला उपलब्ध, प्रादेशिक सीमा खुली असल्यामुळे वाहतूक, दळणवळण व दैनंदिन बाजार-हाट नियमित होत राहतात. थोडक्यात पायाभूत सुविधांचा अभाव यामध्ये शिक्षण,

आरोग्य-स्वास्थ्य व विद्युत सुविधा, पिण्याचे पाणी, रोजगार, वाहतूक व संप्रेषण इ. येत असून मजुरांचा तुटवडा, मजुरांचे स्थलांतर, मादक द्रव्ये व्यापार, पर्यावरणीय प्रश्न व स्वच्छता, भाषा व अस्मिता इ. ही प्रश्न आहेत. सीमावर्ती आदिवासीना ग्रामीण

विकासाची पार्श्वभूमी अनुकूल नाही, त्यामुळे त्यांना गरज आहे ती त्यांच्यातील सुरक्षित आणि सक्षम नेतृत्वाला पुढे आणण्याची जेणे करून येणाऱ्या काळात तरी त्यांना मुख्य प्रवाहात आणता येईल.

संदर्भ सूची :-

- स्टडी रिपोर्ट ऑन बॉर्डर एरिया डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (The Border Area Development Programme-BADP). २००२. नियोजन आयोग, नवी दिल्ली: भारत सरकार.
- सिंग, करण व रांगणेकर, यु. स. एक प्रोफाईल ऑन प्री-प्रोजेक्ट सर्वे ऑफ बॉर्डर एरिया डेव्हलपमेंट प्रोग्रामस् इन पंजाब. नियोजन आयोग, नवी दिल्ली: भारत सरकार.
- इव्हॅल्युसन रिपोर्ट ऑन वॉस्टर्न घाट डेव्हलपमेंट प्रोग्राम इन महाराष्ट्र (ए जॉईंट स्टडी) स्टडी क्र. १६३. १९९२-१९९३. नियोजन आयोग, नवी दिल्ली: भारत सरकार.
- गारे, गोविंद. १९७९. हेल्थ कन्डीशन्स् ऑफ द ट्राईबल्स इन महाराष्ट्र. पुणे: ट्राईबल रिसर्च अँड ट्रेनिंग इन्स्टीट्यूट, गव्हर्नमेंट ऑफ महाराष्ट्र.
- ----“-----”. १९८८ ए रिक्वीक ऑफ ट्राईबल रिसर्च स्टडीज्. पुणे: ट्राईबल रिसर्च अँड ट्रेनिंग इन्स्टीट्यूट, गव्हर्नमेंट ऑफ महाराष्ट्र.
- ----“-----”. १९७९. ट्राईबल कल्चर इन महाराष्ट्र: प्रोब्लेम अँड डेव्हलपमेंट पुणे: ट्राईबल रिसर्च अँड ट्रेनिंग इन्स्टीट्यूट, गव्हर्नमेंट ऑफ महाराष्ट्र.
- बंग, अभय. रेड्डी, एम. एच. व देशमुख, एम. डी. चाईल्ड मॉरटॅलिटी इन महाराष्ट्र. इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली (EPW). ७ डिसेंबर २००७. पृ.क्र.४९४७-६५
- महाराष्ट्र डेव्हलपमेंट रिपोर्ट. २००७. नियोजन आयोग, भारत सरकार.
- गडचिरोली जिल्हा, जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, महाराष्ट्र शासन. मार्च २००९
- नंदुरबार जिल्हा, जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, महाराष्ट्र शासन. मार्च २००९
- इन्टीग्रेटेड एक्शन प्लॅन. जिल्हा नियोजन समिती, जिल्हाधिकारी ऑफिस, गडचिरोली २०१०-११

"महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजनेची कामगिरी :- एक सिंहावलोकन "

*प्रा. श्रीमती चव्हाण सीमा रविंद्र

प्रस्तावना :-

आदिवासींचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांचा फार मोठा प्रभाव भारताच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर पडलेला आहे. या समुदायाची प्रमुख लक्षणे विशिष्ट भूप्रदेशात निवास, प्रमाण, लघुता, एकच रक्त संबंधावर आधारित नाते, स्वतःची वेगळी अशी जीवन पद्धती, साधी (कृषीप्रधान) अर्थव्यवस्था, समानधर्म, सामाजिक इत्यादी सांगता येतील ही वैशिष्ट्ये आपल्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचा वारसा समजली जातात. आदिवासींच्या या सर्व वैशिष्ट्यांवर प्रामुख्याने त्यांच्या भौगोलिक परिस्थितीचा मोठ्या प्रमाणावर परिणाम झाल्याचे आढळून येते. महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या (३.०७ लक्ष चौ.कि. मी.) केवळ १६.४९ टक्के (म्हणजेच ०.५० लक्ष चौ. कि. मी.) आदिवासी उपयोजनेखाली येते. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकसंख्या ८५.७७ लक्ष

इतकी आहे. राज्यातील एकूण आदिवासींपैकी सुमारे ४९ टक्के आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, माडा आणि मिनीमाडा क्षेत्रात राहतात व उर्वरित ५१ टक्के आदिवासी या क्षेत्राबाहेर राहतात. राज्यातील बहुसंख्य आदिवासी ठाणे, नाशिक, धुळे, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, भंडारा, चंद्रपुर, गडचिरोली आणि रायगड जिल्ह्यात केंद्रीत झालेले आहे. आदिवासी आर्थिक दृष्ट्या फारच मागासलेले आहेत. त्यांच्या प्रमुख व्यवसाय शेती, शेतमजुरी व मजुरी आहे. एकूण लोकसंख्यापैकी ८५ टक्के लोकसंख्या शेतीवर व शेती आधारित, शेतीपूरक धंद्यावर त्यांची उपजीविका करतात. आदिवासी क्षेत्रात शेतीत अत्याधुनिक सुधारीत तंत्रज्ञानाच्या वापराचा अभाव अकुशल मनुष्यबळ, आरोग्यविषयक सुविधांचा अभाव या कारणामुळे त्यांची उत्पादकता कमी आहे.

*प्राध्यापक - (पीएच. डी. संशोधक, अर्थशास्त्र विभाग, औरंगाबाद विद्यापीठ,) रा.ब. नारायणराव बोरके विद्यालय, श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर

त्याचप्रमाणे ते करीत असलेले व्यवसाय उदा.चट्या,टोपले तयार करणे, गवत कापणे, इत्यादी हे कमी उत्पन्न मिळवून देणारे व्यवसाय आहेत. त्यांनी धारण केलेली संपत्ती कमी उत्पादक आहे त्यामुळे ते आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल व मागास आहेत. स्वातंत्र्योत्तर ६ दशकानंतरही आदिवासीमध्ये मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य असून (ग्रामीण भागात ४५.८६ टक्के, शहरी भागात ३४.७५ टक्के, २००१च्या जनगणनेनुसार आदिवासीमध्ये आजही साक्षरतेचे प्रमाण केवळ ४७ टक्के असल्याचे दिसून येते.

आदिवासी कोणास म्हणावे ?

आदिवासी हा देशाचा आदि पुरुष आर्यांचे हिंदुस्थानात आगमन होण्यापूर्वी आदिवासी हे ह्या देशाचे मूल्य निवासी होते. भूमी पुत्राच्या या आदिवासींच्या साहित्याने भारतीय साहित्याना समृद्धीचा स्पर्श दिला आहे. यात शंका नाही. म्हणून आदिवासी कोणास म्हणावे हे नेमकेपणाने जाणून घेण्यासाठी काही तज्ञानी खालील प्रमाणे व्याख्या दिल्या आहेत.

राल्फ पिडीसन :- "आदिवासी हा समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या एकाच भूप्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या आणि सांस्कृतिक एकजिन्सीपणा बाळगणाऱ्या लोकांचा गट होय".

भारतीय संस्कृती कोश :-

"आर्य, व द्रविड हे भारतीय दोन मोठे मानव समाज सोडून त्यांच्याही पूर्वी भारतात राहणाऱ्या किंवा बाहेरच्या देशातून येऊन वने व पर्वत ह्यांच्या आश्रयाने स्थानिक झालेल्या जमातींना वन्य किंवा आदिवासी म्हणतात." या व्याख्यांवरून आदिवासी समाजाची प्रमुख लक्षणे स्पष्ट होतात.

सामान्यतः आर्थिक विकास म्हणजे निरपेक्ष दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या न वाढता आणि उत्पन्नाचे वितरण अधिक विषम न होता ज्या प्रक्रियेमुळे देशाच्या वास्तविक दरडोई उत्पन्नत दिर्घकालीन वाढ होऊन, राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो त्यास आर्थिक विकास म्हणतात. आदिवासी विकास या संकल्पनेचा पंडीत नेहरुंनी अभिप्रेत असलेला अर्थ राष्ट्रांच्या जलदगतीने विकास करण्यासाठी अत्याधुनिक साधन सामुग्री व तंत्रज्ञानाचा अंगीकार करत असतांनाच भारतातील आदिवासी जमातींच्या अमूल्य अशा सांस्कृतिक ठेव्याचे जतन करून, त्यांच्या सांस्कृतिक परंपराचा आदर राखून, त्यांचा सर्वांगीण विकास करून, त्यांना राष्ट्राच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेणे असाच होतो. तो सर्वक्षम योग्य वाटतो. भारतीय समाजातील अत्यंत दुर्बल घटक म्हणून आदिवासींच्या अनुसूचित जमाती त्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक हित संबंधाकडे विशेष लक्ष देऊन आदिवासी क्षेत्राचा व या क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी केंद्र

शासनाने केलेल्या सूचना व मार्गदर्शक तत्वे या भारताच्या संविधानातील राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्वांच्या अंमलबजावणीचा एक भाग म्हणून महाराष्ट्र शासनाने आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाच्या उद्देशाने आदिवासी उपयोजना तयार करून राबविण्यास सुरुवात केली.

आदिवासी उपयोजनेचे स्वरूप:-

महाराष्ट्र राज्यात समाज कल्याण विभागांतर्गत आदिवासी कल्याण हा विभाग १९७२ पर्यंत कार्यरत होता. त्यानंतर महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची स्थापना केली व लगेच १९७३ साली आदिवासी कल्याण विभाग स्वतंत्र करण्यात आला. देशातील आदिवासींची सामाजिक आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेऊन केंद्र सरकारने आदिवासींच्या विकासासाठी एकात्मिक क्षेत्र विकास पध्दतीचा अवलंब करून राज्य सरकारने आदिवासी क्षेत्राचा तसेच या क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या आदिवासींचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी केंद्राने केलेल्या सूचना व मार्गदर्शक तत्वे यानुसार राज्य शासनाने आदिवासींसाठी एक स्वतंत्र आदिवासी उपयोजना पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून म्हणजे १९७५-७६ मध्ये तयार केली व या योजनेची अंमलबजावणी १ एप्रिल १९७६ पासून सुरु केली. त्यामुळे विकास कार्याची दिशा केवळ कल्याणारी योजना अशी न राहता ती विकास योजना अशी करण्यात आली या आदिवासी

उपयोजनेमध्ये महाराष्ट्र राज्यातील १५ जिल्ह्यातील ६८ तालुक्यातील ६९६२ गावे १३ शहरे यांचा समावेश आहे. या शिवाय ज्या गावात ५० टक्के पेक्षा जास्त आदिवासींची लोकसंख्या आहे. अशा लहान गावांची नोंद करून अशा गावांच्या समुहातील आदिवासींच्या विकासासाठी ४३ सुधारित क्षेत्र विकास गट व २४ लघुसुधारीत क्षेत्र विकास गट केंद्र सरकारने मंजूर करून यासर्व गटातील १६१८ खेड्यांचा सामावेश या योजनेत केला आहे. १९९१ या वर्षी आदिवासी उपयोजनेच्या परिणामकारक निष्पत्तीसाठी श्री. द. म. सुखथनकर यांच्या अध्यक्षतेखाली तंत्रज्ञाची उपसमिती नियुक्त करून त्यांनी सुचविलेल्या शिफारशीनुसार १९९३-९४ पासून राज्याची वार्षिक आदिवासी उपयोजना स्वतंत्रपणे तयार केली जात आहे. सर्वसाधारणपणे महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी विकासाच्या योजना पाच क्षेत्रामध्ये राबविण्यात येतात .

अ-आदिवासी उपयोजना क्षेत्र

ब- अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र

क- माडा क्षेत्र

ड - मिनी माडा क्षेत्र

ई- आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील क्षेत्र यातील आदिवासी क्षेत्र उपयोजनामध्ये आदिवासींच्या सामुहिक व वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविल्या जातात. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी स्वतंत्र

प्रशासकीय यंत्रणेची नितांत गरज होती. त्यासाठी आदिवासी विकास, सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था अशा राज्य पातळीवर वेगवेगळ्या कामासाठी प्रशासकीय यंत्रणा उभ्या करण्यात आल्या त्यातूनच प्रादेशिक व जिल्हा कार्यालय निर्माण झाली व आदिवासी विकासाची स्वतंत्र प्रशासकीय यंत्रणा अस्तित्वात आली.

आदिवासी उपयोजनेची उद्दिष्ट्ये :-

१. राज्यातील आदिवासी क्षेत्रे व इतर क्षेत्रे यांच्या विकासातील अंतर भरून काढणे.
२. सर्व स्तरावर होणारे आदिवासीचे शोषण थांबविणे, राज्यातील आदिवासी क्षेत्र व तेथील लोकांना भेडसावणाऱ्या समस्या सोडवून त्यांना संरक्षण देऊन न्याय मिळवून देण्यासाठी प्रभावी योजना आखणे या उद्देशाने आदिवासी उपयोजना राबविण्यात येऊ लागली.
३. समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून अलग पडलेल्या आदिवासी समाजास मुख्य प्रवाहात समाविष्ट करण्याकरिता दळणवळण साधने वाढविणे, शैक्षणिक विकास घडविणे, व शास्त्रीय उत्पादन पध्दतीची माहिती करून घेणे.
४. आदिवासीमधील आत्मविश्वासाचा अभाव, उपक्रमशीलतेचा अभाव, त्यांच्यावर होणारा अन्याय व शोषणामुळे त्यांच्या जीवनात मोठी उदासिनता दिसून येते ती दूर

करण्यासाठी त्यांच्यातील तरुणांना व नव्या नेतृत्वाला स्वतःचा विकास करण्यासाठी आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी शिक्षण व प्रशिक्षण सुविधा उपलब्ध करून देणे.

५. आदिवासींच्या वास्तव दरडोई उत्पन्नातील वाढीसाठी शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी आणि राहणीमानाचा दर्जा सुधारणा यासाठी उपाययोजना करण्याच्या उद्देशाने आदिवासी उपयोजना राबविल्या जातात.

६. आदिवासींच्या विभागात मोठ्या प्रमाणात कृषी आधारीत उद्योगधंदे व शेती पूरक व्यवसाय उभारण्यासाठी सर्व सोयी व सुविधा निर्माण करून त्या त्यांना उपलब्ध करून देणे.

७. आदिवासींना लागणारा कर्जपुरवठा सहकारी पध्दतीने करणे व त्यासाठी सहकारी संस्थेचे जाळे पसरून त्याद्वारे पतपुरवठा करणे, शेती मालास योग्य भाव मिळवून देणे व त्यांच्या दैनंदिन गरजा भागविणे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजनेवरील नियत व्यय आणि प्रत्यक्ष खर्च :-

सामान्यतः वित्तीय लक्ष (Financial Target) म्हणजे योजनेवर केलेल्या खर्चाचे नियतव्ययाशी असलेले प्रमाण होय. वित्तीय लक्ष साध्य करणे हे आदिवासी उपयोजनेच्या कार्यक्षम प्रभावी अंमलबजावणीचे प्रमुख लक्षण मानले जाते. म्हणून महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी

उपयोजनेचे वित्तीय लक्ष कितपत साध्य होऊ शकले आहे यांचे विश्लेषण तक्ता क्र. १ मध्ये केले आहे. त्यावरून २०००- २००१ ते २००९-२०१० या कालावधीत राज्य योजनेवरील नियतव्यय आणि प्रत्यक्ष खर्चाचे वित्तीय लक्ष सरासरी ८६.३७ टक्के साध्य झालेले दिसून येते. तर योजनाकाळात आदिवासी उपयोजनेचे वित्तीय लक्ष ७७.०३ टक्के एवढे साध्य झाले आहे. राज्य योजनेवरील खर्चाशी तुलना करता ते कमी आहे. राज्य योजनेवर निश्चित केलेल्या नियतव्ययाचे प्रमाण अभ्यास काळात सरासरी ६.२५ टक्के राहिले.

तर राज्य योजनेवरील खर्चाशी आदिवासी उपयोजनेवरील खर्चाचे सरासरी ५.६८ टक्के एवढे राहिले. यावरून असे स्पष्ट होते की, वित्तीय लक्ष कमी साध्य झाल्यामुळे या योजनेची परिणामकारकता कमी राहते. तसेच नेहमीच शासकीय धोरणानुसार आदिवासी उपयोजनेवरील खर्च त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात असावे असे ठरवले जाते. मात्र अभ्यास काळात आदिवासी उपयोजनेवरील खर्चाचे प्रमाण (५.६८ टक्के) त्यांच्या लोकसंख्येच्या (८.२ टक्के) प्रमाणात फार कमी आहे.

तक्ता क्र. १

महाराष्ट्र राज्य योजनेवर आणि आदिवासी उपयोजनेवर केलेला नियतव्यय प्रत्यक्ष खर्च आणि साध्य वित्तीय लक्ष

(२०००-२००१ ते २००९-१०) (रुपये कोटीत) वर्ष /बाब	राज्य योजना State Plan			आदिवासी उपयोजना TSP			TSP वरील नियतव्यय ाचे प्रमाण	TSP वरील खर्चाचे प्रमाण
	नियतव्यय	प्रत्यक्ष खर्च	साध्य वित्तीय लक्ष (शे.प्र.)	नियतव्यय	प्रत्यक्ष खर्च	साध्य वित्तीय लक्ष (शे. प्र.)		
२०००-०१	१२३३०.००	१०३६९.००	८४.१०	५२५	४४४	८४.५७	४.२६	४.२८
२००१-०२	११७२०.५६	८५२६.०८	७२.७४	५६७	३६६.७७	२४.६९	४.४६	४.३०
२००२-०३	११५६२.००	७७३२.९७	६६.९३	५८५	३२३.४२	५५.२८	५.०६	४.१८
२००३-०४	१२०५२.५०	७४११.७४	६१.५०	५५५.७३	४५०.२२	८१.०१	४.६१	६.०७
२००४-०५	९६६५.२५	९८१७.४२	१०१.५७	५३०.०४	३७६.४६	७१.०२	५.४८	३.८३
२००५-०६	११०१४.०३	१४६७४.२१	१३३.२३	९९०.००	९२८.५३	९३.७९	८.९९	६.३४
२००६-०७	१४८२९.००	१५६१२.००	१०५.२८	१३८९.००	१३२३.०४	९५.२५	९.३७	८.४७

(२०००-२००१ ते २००९-१०) (रुपये कोटीत) वर्ष /बाब	राज्य योजना State Plan			आदिवासी उपयोजना TSP			TSP वरील नियतव्यय ाचे प्रमाण	TSP वरील खर्चाचे प्रमाण
	नियतव्यय	प्रत्यक्ष खर्च	साध्य वित्तीय लक्ष (शे.प्र.)	नियतव्यय	प्रत्यक्ष खर्च	साध्य वित्तीय लक्ष (शे. प्र.)		
२००७-०८	२०२००.००	१६१२१.७०	७९.८१	१७९८.००	१६५८.८८	९२.२६	८.९०	१०.२९
२००८-०९	२५०००.००	१९३२७.९१	७७.३१	१९८१.५०	११२५.८४	५६.८२	७.९३	५.८२
२००९-१०	३३६२९.२०	२७३०६.३१	८१.२०	११८५.४४	८७६.३६	७५.६५	३.४४	३.२१
सरासरी	-	-	८६.३७	-	-	७७.०३	६.२५	५.६८

Source:- (i) Govt. of Maharashtra Annual Plan २००१-०२ to २००९-१०,

(ii) Govt. of Maharashtra Annual Plan TSP २००१-०२ to २००९-१० planning

Department Mumbai.

शिफारशी :-

१. आदिवासी उपयोजना ही केंद्र व राज्य सरकारच्या वेगवेगळ्या विभाग खात्यामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या योजना व कार्यक्रमांतर्गत त्यांच्याकडून राबविली जाते. त्यामुळे योजनेचे खरे स्वरूप व व्याप्ती लक्षात येत नाही. या विभागाच्या समन्वयाचा आणि पुरेशा प्रशासकीय यंत्रणेचा मोठा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांना या योजनेची पुरेशी माहिती पुरविली जात नाही. योजनेच्या अंमलबजावणीत ही मोठी गुंतागुंत निर्माण होते म्हणून आदिवासी उपयोजनेची कार्यक्षम अंमलबजावणी आणि परिणामकारक फलश्रुतीसाठी स्वतंत्र व कार्यक्षम यंत्रणा स्थापन करावी.

२. शासकीय उपयोजनांचे सुसूत्रिकरण करून योजनांची वारंवारीता

राखणे आवश्यक आहे. आणि या आदिवासी उपयोजनांची पडताळणी करून योजना मूल्यांकनाची गरज आहे.

३. योजनेची परिणामकारक फलश्रुती ही कार्यक्षम प्रशासकीय यंत्रणेवर अवलंबून असते. म्हणून आदिवासी उपयोजना तयार करणे, नियंत्रण व परिक्षण, नियमन करण्यासाठी केंद्रसरकारने सामाजिक न्याय व अधिकार मंत्रालयात व राज्य सरकारने समाज कल्याण मंत्रालयात स्वतंत्र विभाग स्थापन करून पुरेशी प्रशासकीय यंत्रणा पुरवावी. महाराष्ट्र राज्यातील सहा विभागासाठी समाज कल्याण विभागात एक अतिरिक्त आयुक्ताची जागा तयार करावी. जिल्हा पातळीवर समाज कल्याण विभागात स्वतंत्र विभाग स्थापन करून आवश्यक पदाधिकाऱ्यांची नेमणूक करावी. तालुका पातळीवर कार्यकारी आणि

ग्रामीण पातळीवर तलाठी, ग्रामसेवक व कोतवालांच्या जागा भराव्यात.

थोडक्यात, शासनाने आदिवासी उपयोजनेच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी, उणीवा, दोष दूर करण्यास प्राधान्य दिल्यास

आदिवासी उपयोजनेच्या माध्यमातून अनुसूचित जमातीस विकासाच्या प्रवाहात आणण्यास निश्चितच मदत होईल आणि खऱ्या अर्थाने विकासाची फळे तळागळातील लोकांपर्यंत पोहतील.

संदर्भ:-

- महाराष्ट्र शासन, आदिवासी उपयोजना अहवाल २००८-२००९, "आदिवासी विकास विभाग", मुंबई पृष्ठ क्र. ५४.
- तेगमपुरे मारोती, किनवट तालुक्यातील आदिवासी उपयोजनेचे मूल्यमापन. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद २००५.
- R. Piddington , "Introduction to social Ahthroplogy". Oliver and Boyd, Edinburgh १९५६, P. १६४.
- "भारतीय संस्कृती कोश", भारतीय संस्कृती कोश मंडळ, पुणे. प्र. आ. खंड १, १९६२, पृष्ठ क्र. ४२६.
- महाराष्ट्र शासन आदिवासी उपयोजना अहवाल २००८-२००९, आदिवासी विकास विभाग, मुंबई पृष्ठ क्र. ५५,५६.
- तत्रेव. (पृष्ठ क्र. ५६)
- तत्रेव. (पृष्ठ क्र. ५७)
- Govt. of Maharashtra Annual plan T. S. P. २००१-२००२ to २००९-२०१०.
- Govt. of Maharashtra Annual plan २००१- २००२ to २००९-२०१०, Planning Department Mumbai

*****

कोलाम आदिवासी स्त्रियांचे आरोग्य आणि समाजकार्य मध्यस्थी

* डॉ.प्रा. नंदा पांगुळ

भारतीय समाजाच्या विविधतेत आदिवासींचा देखील समावेश होतो. आदिवासी जन-जातींबद्दल सर्व जगात कुतूहल दिसून येते. प्रगत समजल्या जाणा-या सुशिक्षित नागरी समाजात आदिवासींबाबत फार कमी माहिती आहे. द-याखो-यातून राहणारे हे आदिवासी नैसर्गिक जीवन जगतात. भौतिक संस्कृतिचा अभाव असूनही हे लोक नृत्य गायनाचा आस्वाद घेत निसर्गाच्या सान्निध्यात आनंदी असतात. विज्ञान व तंत्रज्ञानाने विकसीत केलेल्या भौतिक संस्कृतीमुळे सुखासिन्ता वाढली असली तरी सुखाचा वाटा मात्र नागरी माणसाच्या पदरी पडत नाही व तो सदैव सुखाचा शोध घेत धावत असतो.

कोलाम ही अशीच भारतात असलेल्या ३१४ आदिवासी जमातीपैकी एक जमात आहे. शहरी जीवनाचा गंध नसलेली, ग्रामीण संस्कृतीच्या जवळपास राहणारी तरीही त्यापासून अलीप्त असलेली स्वतःच्या स्वतंत्र वस्तीत राहणारी ही जमात आहे.

कोलामांची वस्ती फक्त महाराष्ट्रामध्ये यवतमाळ जिल्हा व त्याचा संलग्न परीसर येथेच आढळून येते. संपूर्ण भारतात या भागाखेरीज कुठेच कोलाम आढळत नाही. यवतमाळ जिल्ह्यात एकूण ८१ कोलाम पोड आहेत व यामध्ये कोलामांची संख्या २१,२५१ इतकी आहे. संपूर्ण आदिवासींच्या तुलनेत १.८३ इतके कोलामांचे प्रमाण आहे.

डॉ. एल्वीन यांनी विकास खंडाच्या पाहणी संदर्भात कोलामांसंबंधी जे लिहून ठेवले ते अतिशय बोलके व महत्वपूर्ण आहे. ते लिहितात, It is the Kolam or Kolavars who can best crime the little aboriginal in the area. ऐक्य, संघटन, सहाचर्य आणि सहकार्य यांचा नमुना म्हणजे कोलामांची वस्ती गावापासून दूर स्वतंत्र गवताची रेखीव घरे असलेली, गावावर अवलंबून असलेली, दारिद्र्यात संतुष्ट आणि बेफिकीर राहणारी, जीवनासाठी कष्ट व धडपड कमी नाही तरीही जीवनाची काळजी नाही, अशी ही जमात.

* असिस्टंट प्रोफेसर- बी. पी. नॅशनल इन्स्टिटयुट ऑफ सोशल वर्क , हनुमान नगर, नागपूर

कोलामांची वस्ती रचनात्मकदृष्ट्या नीटनेटकी व पध्दतशीर असते. डॉ. इरावती कर्वे यांनी कोलामांची वस्ती पाहून काढलेले उद्गार अतिशय बोलके आहे. "इतकी स्वच्छ योजनाबद्ध आखणी मी अजून कोणत्याही ठिकाणी पाहीली नाही. एखादे स्वतंत्र व व्यवस्थित राज्य असावे तसा कोलाम पोड असतो मात्र हे राज्य गरीबांचे असते." याचे सर्व श्रेय गरीबीतही स्वच्छ व निटनेटक्या राहणा-या कोलाम स्त्रीस जाते.

तुटकी चंद्रमौळी झोपडी आणि फाटक्या कपड्यात जीवन जगणारी ही कोलाम स्त्री सदैव आनंदी असते. गुढ्याजवळ दुमड घालून आखूड पातळ नेसण्याची यांची पध्दत आहे. हौस म्हणून थोडेफार चांदीचे दागिणे घालणे व अंगावर गोंदवून घेणे या स्त्रियांना आवडते. सध्याच्या स्थितीमध्ये कोलाम पुरुषांच्या पोषाखात बदल झाला असला तरी स्त्रियांच्या पोषाखात अजूनही आधुनिकतेचे वारे लागलेले नाही. शेतक-यांची गुरे पाळणे हा यांचा मुख्य व्यवसाय. सध्या याबरोबरच शेतात मजुरी करणे, बांधकाम मजूर म्हणून काम करणे, गावात धुणी-भांडी व सडा सारवण्याचे काम करणे अशी कामे या स्त्रिया करतात आणि कमी उत्पन्न असूनही समाधानी असतात.

आज आदिवासींमधील कुपोषणाचा प्रश्न ऐरणीचा प्रश्न आहे. कुपोषणाबाबत आकडेवारी वरचेवर प्रसिध्द होत आहे त्यामुळे त्याचे गांभीर्य आपल्या लक्षात येत

आहे. बालकांच्या कुपोषणासाठी त्यांच्या मातांचे आरोग्य देखील तेवढेच जबाबदार आहे. कोलाम आदिवासींमधील बालमृत्यू निदर्शनास येत आहे, तसेच कुमारी मातांचा प्रश्न देखील इथे गंभीर स्वरूप धारण करत आहे. परंतु शासन वा स्वयंसेवी संस्था यांपैकी कुणाचेही कोलामकडे अजून फारसे लक्ष गेल्याचे दिसून येत नाही.

अध्ययन पध्दती:- संपूर्ण महाराष्ट्रात यवतमाळ जिल्हयातच कोलामांची संख्या सर्वाधिक आहे. ग्रामीण वस्तीला लागून यांचे स्वतंत्र पोड आहेत. यवतमाळ जिल्हयातील एकूण १८१ कोलाम पोडांपैकी राळेगाव पंचायत समितीत २० कोलाम पोड आहेत. प्रत्येक पोडावर ४० ते ५० घरांची वस्ती आहे. यातील गारगोटी, डुक्कर, देवधरी, काकडी, मंगी, नागाई या कोलाम पोडावरील १८ ते ४५ वयोगटातील सर्वच स्त्रियांचा अध्ययनात समावेश केला गेला.

निष्कर्ष :- कोलाम जमातीमध्ये प्रौढ विवाहपध्दती रुढ असली तरी ५६ टक्के स्त्रियांचे विवाह १६ वर्षांच्या पूर्वीच झालेले आहे. मुलगी वयात आल्यानंतर तिची काळजी घेण्यापेक्षा लवकर लग्न करून मोकळे व्हायचे हा समज स्त्री-पुरुष दोघांमध्येही आढळून आला. शिवाय मुलांचेही कमी वयात लग्न केले तर कमावणारी व्यक्ती लवकर घरात येते. त्यामुळे मुला मुलींचे विवाह लवकर केले जातात. मात्र लवकर विवाह केल्यामुळे

आरोग्यावर त्याचा वाईट परिणाम होतो याबाबत कोलाम स्त्रिया अनभिज्ञ आहेत.

लहान लहान झोपड्यांतून राहत असल्यामुळे विवाह झाला ही त्यांना वेगळे घर करून दिले जाते त्यामुळे विभक्त कुटुंब पध्दती आढळून आली. कुटुंबामध्ये कोलाम स्त्रीस मात्र मानाचे स्थान आहे.

कोलाम स्त्री ही पुरुषांच्या बरोबरीने काम करते मात्र तिला मिळणारा रोज पुरुषांपेक्षा हा बराच कमी असतो. स्त्रिया शेतमजुरी, रस्त्यांचे बांधकाम मजुरी, गावातील लोकांकडे भांडीधुणी व सडा सारवणाचे काम तसेच पारंपारिक गुरे पाळण्याचे काम करतात. बहुसंख्य स्त्रिया या प्राथमिक पर्यंतही शिक्षण घेतलेल्या नसल्याने त्या बरेचवेळा गावक-यांकडून आर्थिकदृष्ट्या फसविल्या जातात मात्र याबाबत त्यांना विशेष काही वाटत नाही.

७६ टक्के कुटुंबियांना पोटभर जेवण मिळत नाही. अंगणवाडी केंद्रातून मिळणा-या सेवांविषयी ८८ टक्के स्त्रियांना काहीच माहिती नाही. त्यामुळे त्यांनी त्याचा लाभ घेतलेला नाही.

प्रत्येक स्त्रिला आजपर्यंत मलेरिया, क्षय, टायफाईड, कावीळ असे कोणते ना कोणते आजार झालेले आहेत. आजारपणात देखील त्या डॉक्टरकडे जाण्याचे टाळतात. ९६ टक्के स्त्रियांची प्रसुति ही घरीच झालेली आहे. ७४ टक्के स्त्रियांनी या प्रसुतीकाळात

कोणतीही औषधे घेतलेली नाहीत. कुटुंब नियोजनाविषयी या स्त्रिया अनभिज्ञ आहेत. ५८ टक्के स्त्रियांची मुले जन्मतः सुदृढ नव्हती फक्त ३६ टक्के स्त्रियांची सर्वच मुले जन्मानंतर हयात आहेत. तर ६२ टक्के स्त्रियांना मूल गमावल्याचे दुःख सहन करावे लागले आहे.

प्रत्येक पोडावर हॅण्डपंपाद्वारे पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था केल्या गेली आहे. मात्र या हॅण्डपंपातून फ्लोराईडयुक्त पाणी येत असल्याने पाडावरील सर्व स्त्रियांसहीत सर्वांनाच त्वचा रोग झालेले आहेत. या आजारामुळे ते अतिशय त्रस्त आहेत यासाठी ते गावठी औषधांचा आधार घेतात. वैद्यकीय सुविधा येथे उपलब्ध नाही.

समाजकार्य मध्यस्ती :- कोलाम स्त्रिया या कौटुंबिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य या सर्वच दृष्टीकोनातून मागासलेल्या आहेत ग्रामीण भागाच्या अगदी सान्निध्यात राहून देखील त्या तेथील सोयी, सुविधांचा लाभ घेत नाही. व्यावसायिक समाजकार्यकर्ता या सर्व घटकांबाबत विविध माध्यमातून त्यांच्यात जाणीव जागृती निर्माण करेल.

गावांमध्ये असणा-या सुईणीना आरोग्याचे विशेष प्रशिक्षण दिले तर या सुईणी (आरोग्य सेविका) पोडावर जाऊन आपल्या सेवा देऊ शकतात. यामध्ये समाजकार्यकर्ता मध्यस्थाची भूमिका पार पाडून आरोग्य सेविकांमार्फत सेवा पोडापर्यंत

पोहचवू शकतो. आरोग्याबाबत त्यांना जागृत करू शकतो. विविध आजारांची प्राथमिक माहिती त्यांना देऊ शकतो. प्रतिबंधाच्या दृष्टीकोनातून देखील तो प्रयत्न करू शकतो.

शासकीय योजना कोलाम स्त्रियांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी जे अडथळे येतात त्या अडथळ्यांबाबत त्यांच्यात जाणीव निर्माण करून त्यांना स्वावलंबी बनविण्याचा प्रयत्न करेल. शासकीय योजनांनी त्यांना माहिती देईल बचत गटाच्या माध्यमातून त्यांच्या आर्थिक स्थितीत बदल घडवून आणू शकेल.

कोलाम स्त्रिया त्यांच्या हक्काप्रती जागृत व्हाव्या यासाठी कार्यकर्ता मध्यस्थाची भूमिका पार पाडेल. त्यांच्यातील सुप्त गुण ओळखून त्यांच्या गुणाद्वारा त्यांचा व्यक्तिमत्व विकास करण्यासाठी समाजकार्यकर्ता त्यांना मदत करेल. त्यांची संस्कृती जोपासण्याचा व त्यातूनच त्यांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न करेल.

शासनाने समाजकार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून अथवा स्वयंसेवी संस्थाद्वारे या समुदायासोबत कार्य केले तर हा समुदाय विकासाच्या प्रवाहात निश्चित येईल.

रायगड जिल्ह्यातील तळा तालुक्यातील आदिवासी समुदायातील व्यसनाधिनता

* प्रा. वाघमारे एस.एस.

प्रस्तावना :-

आजच्या या जागतिकीकरणाच्या युगामध्ये भारतातील ग्रामीण समुदाय, शहरी समुदाय आणि आदिवासी समुदाय या तिन्ही समुदायांचा विचार केल्यास शहरी आणि ग्रामीण समुदायांपेक्षा भारतातील आदिवासी समुदायासमोर काही नवीन आव्हाने व नवीन प्रश्न/समस्या बदलत्या काळानुसार उभे राहिलेले आहेत. एका विशिष्ट संक्रमणावस्थेत असलेल्या कोणत्याही विकसनशील देशात नवीन समस्यांची झळ प्राथमिक अवस्थेतील जीवन कंठणा-या लोकांना अधिक लागते. भारतातील आदिवासी हे त्या नवीन प्रश्नांचे लक्ष असले तर आश्चर्य वाटावयास नको.

भारतातील आदिवासींच्या बाबतीत काही आदिवासींची वाढती लोकसंख्या तर काही आदिवासींच्या लोकसंख्येत विलक्षण होणारी घट, आर्थिक विषमता, दारिद्र्य, कुपोषण, संस्कृतीचा -हास, बालमृत्यू,

पर्यावरणीय असंतुलन, वाढती बेकारी, रोजगारीसाठी करावे लागणारे स्थलांतर व वाढती व्यसनाधिनता या सारख्या कितीतरी समस्या वाढत आहेत, नव्हे या समस्यांनी उग्र स्वरूप धारण केले आहे. त्यामुळेच आदिवासी समुदायातील जीवनमानावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनतेकडे प्रकाश टाकल्यास असे लक्षात येते की, मद्यपानाचे व्यसन आदिवासी समाजात खोलवर रुजलेले दिसून येते म्हणूनच सिमिंग्टन म्हणतात, "सर्व आदिवासी जमातच व्यसनी असते." त्यांच्या मुलांना लहानपणापासून व्यसनाचे धडे मिळतात. कोणतीही व्यक्ती स्त्री असो वा पुरुष असो, प्रौढ असो वा लहान मुले या व्यसनापासून वाचूच शकत नाही म्हणजेच ते सर्व व्यसनाच्या आहारी गेलेले आहेत. याचे मुख्य कारण म्हणजे आदिवासी समाजात मद्यपान करण्यास परवानगी दिलेली असते.

*प्राध्यापक - एम. ए. बी. एड. एम. फील. अधिव्याख्याता, द.ग. तटकरे कला व वाणिज्य
महाविद्यालय तळा. ता.तळा, जि. रायगड

शास्त्रीय संशोधन करुन आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनता या समस्येचा उलगाडा करुन आदिवासी समुदायातील ही समस्या दूर करुन त्यांना मुख्य प्रवाहात सामिल करुन घेता येईल त्याच बरोबर या समुदायाच्या सामाजिक विकासाची दिशा निश्चित करता येईल. आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनता ही समस्या अभ्यासण्यासाठी तळा तालुक्यातील आदिवासी समुदायातील व्यसनाधिनतेचे स्वरूप त्याची तीव्रता व प्रतिकूल परिणाम या समुदायास माहिती असणे आवश्यक आहे म्हणूनच या विषयावर संशोधन केलेले आहे.

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार रायगड जिल्हयाची एकूण लोकसंख्या २२,०७,९२९ असून त्यापैकी आदिवासी लोकसंख्या २,६९,१२४ इतकी आहे. एकूण लोकसंख्येशी तुलना करता हे प्रमाण १२.१८% इतके आहे. तळा तालुक्याचा विचार केल्यास २००१ च्या जनगणनेनुसार तळा तालुक्याची एकूण लोकसंख्या ४२८६९ इतकी असून त्यापैकी आदिवासी लोकसंख्या ५०१८ इतकी आहे. एकूण लोकसंख्येशी तुलना करता हे प्रमाण ११.७१% इतके आहे. तळा तालुक्यामध्ये आदिवासी समाजापैकी महादेव कोळी व कातकरी या दोनच जमाती आढळतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) तळा तालुक्यातील आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनतेच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- २) व्यसनामुळे होणा-या परिणामांची माहिती करुन घेणे.
- ३) तळा तालुक्यातील व्यसनाधिन व्यक्तीच्या वर्तनाचा अभ्यास करणे.
- ४) तळा तालुक्यातील आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनता कमी करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधन पध्दती :-

रायगड जिल्हयातील एक डोंगरी आणि दुर्गम तालुका म्हणून परिचित असलेल्या तळा तालुक्याची अभ्यासासाठी निवड केली आहे. तळा तालुक्यात ज्या आदिवासी वाडया आहेत त्यापैकी जास्त व्यसनाधिनता असलेल्या तीन आदिवासी वाडयांची (अंबेळी आ.वाडी, वाशी आ. वाडी, शेनाटे आ.वाडी) निवड केलेली आहे. त्यानंतर संबंधित आदिवासीवाडी वरील शिक्षकांच्या मदतीने प्रत्येक वाडीतून चार व्यक्तीवर असे एकूण बारा व्यक्तीवर व्यष्टी अध्ययन पध्दतीने अभ्यास केला तथ्य संकलन करण्यासाठी निरीक्षण आणि मुलाखत या साधनांचा वापर करुन उपलब्ध झालेली माहिती आणि तथ्यांचे विश्लेषण करुन खालील निष्कर्षाची मांडणी केली आहे.

अंबेली आदिवासी वाडी, शेनाटे आदिवासी वाडी, वाशी आदिवासी वाडी या तीन वाड्यातील चार व्यक्तींवर व्यष्टी अध्ययन पध्दतीद्वारे अभ्यास करुन खालील निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

निष्कर्ष :-

१) अंबेळी आदिवासी वाडीवरील पहिल्या व्यक्तीनुसार श्री. हिरश्चंद्र यांना व्यसनग्रस्त बनवण्यासाठी कौटुंबिक वातावरण जबाबदार आहे. आपल्या कौटुंबिक गरजा भागविण्यासाठी त्यांनी कर्ज घेतले परंतु त्या कर्जांमुळे त्यांना मानसिक ताण येतो. त्यामुळे तो ताण दूर करण्यासाठी ते दारूचे सेवन करतात.

२) अंबेळी आदिवासीवाडी वरील दुस-या व्यक्तीनुसार श्री. गंगाराम हे कामात मन लागावे; कामात चांगला उत्साह तयार होण्यासाठी दारू व तंबाखूचे व्यसन करतात. विशेषतः पावसाळ्यात भात रोपे लावणीच्या वेळेस दारूचे सेवन करुनच रोपे लावण्याचे केले जाते. त्यातूनच त्यांना व्यसनाची सवय लागली आहे.

३) अंबेळी आदिवासीवाडी वरील तिस-या व्यक्तीनुसार श्री. गणपत पवार यांच्याकडून कौटुंबिक गरजा पूर्ण होत नाहीत घरातील मुलांची उपासमार होते, त्यामुळे त्यांना मानसिक ताण-तणाव निर्माण होतो. त्यामुळे हा तणाव दूर करण्यासाठी ते रोज दारू पितात.

४) अंबेळी आदिवासीवाडी वरील चौथ्या व्यक्तीनुसार श्री. चंदर हे शारीरिक कष्टाची कामे करतात. त्याकामाचा त्यांना शारीरिक त्रास होतो, शीण येतो शिवाय योग्य सकस आहार उपलब्ध नसतो. त्यामुळेच ते कामाचा त्रास दूर करण्यासाठी दारू पितात. त्यातूनच ते व्यसनाधिन झाले आहेत.

५) वाशी आदिवासीवाडी वरील पहिल्या व्यक्तीनुसार श्री. सखाराम यांच्या घरातील मोठी माणसे व्यसन करीत होते. त्यांचेच अनुकरण सखाराम यांनी केले. त्याप्रमाणे ते व्यसन करु लागले आणि ते व्यसनाधिन बनले.

६) वाशी आदिवासीवाडी वरील दुस-या व्यक्तीनुसार श्रीमती जाधव ताई यांच्या घरातील वडील माणसे व्यसन करतात ते पाहून त्यांना देखील व्यसनाची सवय लागली त्याबरोबर कामाच्या ठिकाणी विश्रांतीचा अभाव असल्यामुळे त्या तपकीर, तंबाखू आणि संध्याकाळी दारू असे व्यसन करु लागल्या त्यातूनच त्यांना व्यसनाची सवय लागली आहे.

७) वाशी आदिवासीवाडी वरील तिस-या व्यक्तीनुसार श्री. संतोष यांच्यामते आमच्या समाजात प्रत्येकजण सण, समारंभ, लग्न व इतर कार्यक्रमांच्या वेळेस सर्वजण दारूचे सेवन करतात त्यामुळेच मी हळूहळू दारूचे सेवन करु लागलो आणि कालांतराने मी व्यसनी बनलो.

८) वाशी आदिवासीवाडी वरील चौथ्या व्यक्तीनुसार श्री. शांताराम हे मिळेल ते मजुरीचे काम करतात. त्यांच्यासोबत असणारी कामगार/मजूर दररोज कामावरून सुटल्यावर दारू सेवन करायचे आणि त्यातूनच शांताराम देखील तंबाखू आणि दारूचे सेवन करू लागले आणि ते व्यसनी बनले.

९) शेनाटे आदिवासीवाडी वरील पहिल्या व्यक्तीनुसार श्री. साधू हे आपल्या कुटुंबात लाडात वाढलेले आहेत. त्यांच्यावर आई-वडीलांचे, चुलत्यांचे नियंत्रण नव्हते. त्यामुळे जेव्हा ते व्यसन करावयाचे त्यावेळेस इतर मोठ्या माणसांनी/वडीलधा-या लोकांनी त्यांना अटकाव न केल्याने ते व्यसनी बनले.

१०) शेनाटे आदिवासीवाडी वरील दुस-या व्यक्तीनुसार श्री. काशिनाथ यांची आर्थिक परिस्थिती अतिशय बिकट असल्याने शिवाय रोजगारासाठी त्यांना सातत्याने स्थलांतर करावे लागते त्यांच्या या गरिब परिस्थितीमुळे ते निराश होतात आणि हे नैराश्य घालविण्यासाठी ते दारू पितात. त्याबरोबर मित्रमंडळींच्या सहवासामुळे देखील ते व्यसनी बनले आहेत.

११) शेनाटे आदिवासीवाडी वरील तिस-या व्यक्तीनुसार श्री. नथुराम यांचे व्यसन वाढल्यामुळे घरांमध्ये वातावरण ताण-तणावाचे असते. त्यातूनच पती-पत्नी यांच्यात सतत भांडणे होतात. दोघांमध्ये सुसंवाद राहत नाहीत. त्यामुळेच ते निराश

होऊन दारू पितात थोडक्यात घरातील संघर्षाच्या वातावरणामुळे त्यांना व्यसनाची सवय लागली आहे.

१२) शेनाटे आदिवासीवाडी वरील चौथ्या व्यक्तीनुसार श्री. कृष्णा कोळी यांच्या कुटुंबात रुढी परंपरेप्रमाणे प्रत्येक विधीच्यावेळी दारू प्रत्येकाला पिण्यासाठी दिली जायची त्यातूनच ते मोठे झाल्यावर दारू पिऊ लागले. त्यामुळे त्यांना दारूची सवय लागली. तसेच मित्रांच्या सहवासामुळे ते तंबाखूचेही सेवन करू लागले.

आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनता कमी करण्यासाठी उपाय योजना/ शिफारशी:-

१) आदिवासी वाड्यांवर जे शिक्षक कार्यरत आहेत त्यांना आदिवासी भाषेचे प्राथमिक शिक्षण द्यावे की जेणेकरून शिक्षक आणि आदिवासी मुले/मुली यांच्यामध्ये योग्य सुसंवाद होऊन त्यांना शिक्षणाविषयी गोडी वाढेल, परिणामी निरक्षरता कमी होऊन साक्षरतेत वाढ होऊन आदिवासी समाजातील व्यसनाचे प्रमाण कमी होईल.

२) आदिवासी वाड्यांवरील व्यसनाधिन व्यक्तींना वन व्यवस्थापन किंवा शासनाच्या रोजगार हमी योजने अंतर्गत कायम स्वरुपी रोजगार उपलब्ध करून दिल्यास त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारून ते व्यसनापासून दूर जातील.

३) आदिवासी वाड्यांवर आजही गावच्या/वाडीच्या पाटलाला फार मोठा मान

आहे. पाटलाचा शब्द अंतिम मानला जातो. त्यामुळे आदिवासी वाडीवरील पाटील गावचे सरपंच व इतर समाज कार्यातील व्यक्ती, शिक्षक यांची एक व्यसनमुक्ती समिती स्थापन करावी व या समिती मार्फत आदिवासींचे प्रबोधन आणि व्यसनी व्यक्तीला अल्प दंड आकारणे यांमार्फत प्रयत्न करावेत.

४) स्वयंसेवी संस्थांमार्फत आदिवासी समाजामध्ये जनजागृती होण्यासाठी चर्चासत्रे, व्याख्याने, परिसंवाद आयोजित करावेत व यांमध्ये आदिवासी समाजातीलच उच्च शिक्षित व्यक्ती किंवा समाज कार्यातील व्यक्तींचा समावेश करावा. सदर चर्चासत्रे, व्याख्याने यांसाठी आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत आर्थिक मदत द्यावी.

५) महाविद्यालयातील राष्ट्रीय सेवा योजना विभागांतर्गत जी निवासी शिबीरे घेतली जातात ती जवळच्या आदिवासी वाड्यांवर घ्यावीत व सदर शिबीरार्थींच्या माध्यमातून व्यसनमुक्ती वरील पथनाटय, गीते सादर करावीत व जेणेकरून या समाजात जनजागृती होऊन व्यसनापासून दूर होतील.

६) प्रत्येक आदिवासी वाड्यांवर एक सभागृह/समाजमंदिर शासनामार्फत बांधावे व सदर समाज मंदिरात टि.व्ही. किंवा इतर करमणुकीच्या साधनांची उपलब्धता करून द्यावी व जेणेकरून या समाजाची करमणूक होईल तसेच या समाजमंदिरात व्याख्याने,

परिसंवाद, इ. सारखे जनजागृतीचे कार्यक्रम देखील एकत्र घेता येईल की ज्यामुळे हा समाज व्यसनापासून परावृत्त होईल.

७) व्यसनामुळे मानवावर होणारे शारिरीक व्यंगाची भितीपत्रके प्रत्येक आदिवासी वाड्यांवर लावावीत व या भितीपत्रकांवरील/पोस्टर्सवरील संदेश आदिवासी भाषेतच असावा की जेणेकरून त्यांना व्यसनाच्या दुष्परिणामांची माहिती होईल.

८) आदिवासी समाजात प्रत्येक धार्मिक किंवा अन्य सणसमारंभाच्यावेळी दारुचा मोठ्या प्रमाणात वापर होतो. त्यावर कायदेशीर बंदी आणावी किंवा जंगलातील वस्तूंपासून बनवलेली दारू पिण्याची मुभा घ्यावी व देशीदारू विक्री करणा-यावर व पिणा-यावर कायदेशीर कारवाई करावी.

९) आदिवासी समाजातील मोठ्या माणसांनी /वडीलधा-या लोकांनी लहान मुलांसमोर व्यसन करू नये म्हणून स्वयंसेवी संस्थामार्फत व्याख्याने किंवा गटचर्चांचे आयोजन करावे.

१०) स्वयंसेवी संस्थामार्फत व्यसनाधीन व्यक्तींच्या समस्या सोडविण्यासाठी दोन किंवा तीन आदिवासी वाड्यांसाठी एक अभ्यास केंद्र सुरु करावे हे केंद्र चालविण्यासाठी MSW किंवा BSW च्या विद्यार्थ्यांची मदत घ्या व त्यासाठी येणा-या खर्चाची तरतूद आदिवासी प्रकल्प कार्यालयांमार्फत करण्यात यावी.

११) गावपातळीवर विविध कार्यक्रम किंवा ग्रामपंचायतीमध्ये फक्त आरक्षण म्हणून या समाजाला सामावून न घेता आपण सर्व एक आहोत. यादृष्टीने या समाजातील जास्तीत जास्त लोकांना सामावून घ्यावे की जेणेकरून ग्रामीण समाज, शहरी समाज आणि आदिवासी समाज यातील दरी कमी होऊन ते ग्रामीण, शहरी लोकांचे अनुकरण करतील व ते व्यसनापासून दूर होतील.

१२) आदिवासी वन हक्क मान्यता कायद्यातील अटी शिथिल करून आदिवासींना स्वतःची जमीन प्राप्त करून द्यावी की जेणेकरून त्यांना स्वतःचे उदरनिर्वाहाचे साधन उपलब्ध होईल व त्यांना

रोजगारासाठी स्थलांतर करावे लागणार नाही. त्यांची आर्थिकस्थिती सुधारण्यास मदत होईल.

१३) एखाद्या अदिवासी समाजातील एकाच कुटुंबातील दोन व्यक्ती दररोज १० रु. याप्रमाणे २०रु. ची दारू पीत असतील तर महिन्याचे ६००रु. व वर्षाचे ७२००रु. दारूवर खर्च होतात. या कौटुंबिक अंदाजपत्रकाची माहिती/प्रशिक्षण ग्रामसेवक, समाजकार्यातील व्यक्ती एन.एस.एस. चे विद्यार्थी यांच्यामार्फत करून दिल्यास त्यांच्यामध्ये जनजागृती होऊन ते आपली आर्थिकस्थिती सुधारण्याच्यादृष्टीने व्यसनापासून दूर होतील.

संदर्भ :-

- रायगड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक विश्लेषण - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन (२००६-०७).
- नाडगोंडे गुरूनाथ (२००३) - भारतीय आदिवासी - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

*****

महाराष्ट्र राज्यातील ठाणे जिल्हयातील मोखाडा तालुक्यातील आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनतेचा अभ्यास

* प्रा. डॉ. जयवंत शंकरराव इंगळे

१.० प्रास्ताविक :-

आदिवासी आणि दारु, तंबाखू यांचा जवळचा संबंध आहे. सर्वच आदिवासी जमातीत दारु पिणे, तंबाखू खाणे गैर मानले जात नाही. जन्मापासून मृत्युपर्यंतच्या विधीमध्ये दारुला महत्वाचे स्थान असते. जगभरातील आदिवासींच्या जीवनात दारु हा अविभाज्य आणि महत्वाचा घटक असल्याने महाराष्ट्रातील मोखाडा तालुक्यातील किती आदिवासींना दारु आणि तंबाखू इत्यादींचे व्यसन आहे याची माहिती घेण्याची इच्छा मनात निर्माण झाली. म्हणून पी.एच.डी. साठी प्रबंध तयार करण्याच्या निमित्ताने प्रस्तुत अभ्यासकाने सन २००४ साली ठाणे जिल्हयातील मोखाडा तालुक्यातील विविध गावातील आणि पाड्यावरील ४२० आदिवासी कुटुंबाचे सर्व्हेक्षण केले. या सर्व्हेक्षणातून जी माहिती मिळाली त्या माहितीवर आधारित प्रस्तुतचा शोधनिबंध तयार केला आहे.

२.० आदिवासी समाजातील व्यसनाधिनेतचा अभ्यास :-

शोधनिबंधाच्या या भागात मोखाडा तालुक्यातील सर्व्हेक्षित ४२० आदिवासी कुटुंबांपैकी दारु व तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या कुटुंबाचे प्रमाण, दारु व तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या व्यक्तीचे प्रमाण, दारु व तंबाखू वरील प्रतिकुटुंब वार्षिक सरासरी खर्च, व्यसनाचे परिणाम व कारणे इत्यादी बाबींची माहिती दिली आहे.

२.१ दारु व तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या कुटुंबाचे प्रमाण :-

सर्व्हेक्षण केलेल्या ४२० आदिवासी कुटुंबांपैकी किती कुटुंबांना दारु व तंबाखूचे व्यसन आहे, याची माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे.

---

* प्राध्यापक - साई प्लाझा, इस्लामपूर, जि. सांगली - ४१५४०९

तक्ता क्रमांक २.१

दारु व तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या कुटुंबाचे प्रमाण

अ.क्र	जमातीचे नाव	दारु, तंबाखू इ. चे व्यसन असणाऱ्या कुटुंबाची संख्या	सर्व्हेक्षण केलेल्या कुटुंबाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	महादेव कोळी	६० (१४.६०)	६०	१००
२	ढोरकोळी	६० (१४.६०)	६०	१००
३	कातकरी	५९ (१४.३५)	६०	९८.३३
४	वारली	५७ (१३.८७)	६०	९५.००
५	कोकणा	५८ (१४.११)	६०	९६.६६
६	म ठाकूर	५७ (१३.८७)	६०	९५.००
७	क ठाकूर	६० (१४.६०)	६०	१००
	एकूण	४११ (१००)	४२०	९७.६५

१. स्तंभ क्रमांक ३ मधील कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एका जमातीतील दारु, तंबाखू इ. चे व्यसन असणाऱ्या कुटुंबाचे विविध सात जमातीतील दारु, तंबाखू इत्यादीचे व्यसन असणाऱ्या एकूण आदिवासी कुटुंबाशी असणारे शेकडा प्रमाण दर्शविते.

२. स्तंभ क्रमांक ५ मधील कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एका विशिष्ट जमातीतील दारु, तंबाखू इ. चे व्यसन असणाऱ्या कुटुंबाचे त्याच एका विशिष्ट जमातीतील सर्व्हेक्षण केलेल्या एकूण कुटुंबाशी (६० कुटुंबाशी) असलेले शेकडा प्रमाण दर्शविते.

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, अभ्यासक्षेत्रातील मोखाडा तालुक्यातील सर्व्हेक्षित ४२० आदिवासी कुटुंबामध्ये दारु

व तंबाखू इत्यादीचे व्यसन असणाऱ्या कुटुंबाचे प्रमाण खूप मोठे आहे. कारण सर्व्हेक्षित ४२० कुटुंबापैकी ४११ कुटुंबाना (९७.८५ टक्के) दारु, तंबाखू इत्यादीचे व्यसन आहे.

एकेका जमातीच्या स्वतंत्रपणे विचार करता वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, महादेव कोळी, ढोर कोळी आणि क ठाकूर या जमातीतील सर्व्हेक्षण केलेल्या सर्व कुटुंबाना (१०० टक्के) दारु, तंबाखूचे व्यसन आहे. त्याखालोखाल हे प्रमाण कातकरी (९८.३३ टक्के), कोकणा (९६.६६), वारली व म ठाकूर (प्रत्येकी ९५.०० टक्के) या जमातीत आहे.

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, सर्वच आदिवासी जमातीतील ९५ टक्के पेक्षा अधिक कुटुंबाना दारु, तंबाखू

इत्यादींचे व्यसन आहे. वारली आणि म ठाकूर या जमातीतील प्रत्येकी ०३ कुटुंबाना आणि कातकरी जमातीतील एका कुटुंबाला दारु व तंबाखूचे व्यसन नाही. कारण ही कुटुंबे माळकरी बनली आहेत. या कुटुंबातील सर्वांनी संत पुरुषांच्या किंवा प्रवचनकारांच्या सांगण्यावरून गळ्यात देवाची माळ घातली आहे. या कुटुंबातील सर्वांनी दारु, तंबाखू आणि मटण खाणे कायमचे सोडून दिले आहे.

२.१.१ दारुचे व्यसन असणाऱ्या व्यक्तीचे प्रमाण :-

खालील तक्त्यात सर्वेक्षण केलेल्या विविध सात जमातीतील एकूण ४२० कुटुंबापैकी १८ वर्षावरील किती व्यक्तींना दारुचे व्यसन आहे आणि १८ वर्षावरील किती व्यक्तींना दारुचे व्यसन नाही याची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्रमांक २.१.१ दारुचे व्यसन असणाऱ्या व्यक्तीचे प्रमाण

अ.क्र	जमातीचे नाव	दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षाखालील व्यक्तीची संख्या व प्रमाण	दारुचे व्यसन नसणाऱ्या १८ वर्षावरील व्यक्तीची संख्या व प्रमाण	१८ वर्षावरील व्यक्तीची एकूण संख्या आणि प्रमाण
१	महादेव कोळी	८९ (४८.९०) (९.५६)	९३ (५१.१०) (२६.३४)	१८२ (१००)
२	ढोरकोळी	१५३ (८९.४७) (१६.४६)	१८ (१०.५३) (५.०९)	१७१ (१००)
३	कातकरी	१५८ (८४.९५) (१६.९८)	२८ (१५.०५) (७.९४)	१८६ (१००)
४	वारली	१२८ (६९.९५) (१३.७७)	५५ (३०.०५) (१५.५८)	१८३ (१००)
५	कोकणा	१०९ (५५.०५) (११.७३)	८९ (४४.९५) (२५.२१)	१९८ (१००)
६	म ठाकूर	१५१ (७३.६५) (१६.२४)	५४ (२६.३५) (१५.३०)	२०५ (१००)
७	क ठाकूर	१४२ (८९.८७) (१५.२६)	१६ (१०.१३) (४.५४)	१५८ (१००)
	एकूण	९३० (७२.४८) (१००)	३५३ (२७.५२) (१००)	१२८३ (१००)

१. स्तंभ क्रमांक ३ व ४ मधील वरच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एका विशिष्ट जमातीतील दारुचे व्यसन असणाऱ्या आणि नसणाऱ्या १८ वर्षावरील व्यक्तीचे त्याच एका विशिष्ट

जमातीतील एकूण १८ वर्षावरील व्यक्तींशी असणारे शेकडा प्रमाण दर्शविते.

२. स्तंभ क्रमांक ३ मधील खालच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एका विशिष्ट जमातीतील दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील व्यक्तींचे

दारुचे व्यसन असलेल्या विविध सात आदिवासी जमातीतील एकूण ९३० व्यक्तींशी असणारे शेकडा प्रमाण दर्शविते.

३. स्तंभ क्रमांक ४ मधील खालच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एका विशिष्ट जमातीतील दारुचे व्यसन नसणाऱ्या १८ वर्षावरील व्यक्तीचे दारुचे व्यसन नसणाऱ्या विविध सात जमातीतील एकूण ३५३ व्यक्तींशी असणारे शेकडा प्रमाण दर्शविते.

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील व्यक्तीचे प्रमाण खूप मोठे आहे (७२.४८ टक्के) सर्वेक्षित ४२० आदिवासी कुटुंबातील १८ वर्षावरील एकूण १२८३ व्यक्तीपैकी ९३० व्यक्तींना (७२.४८ टक्के) दारुचे व्यसन आहे. तर ३५३ व्यक्तींला (२८.५२ टक्के) दारुचे व्यसन नाही.

एकेका जमातीचा स्वतंत्रपणे विचार करता वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील व्यक्तीचे सर्वात जास्त प्रमाण क ठाकूर या जमातीत आहे (८९.८७ टक्के) या जमातीतील एकूण १५८ व्यक्तीपैकी १४२ व्यक्तींना (८९.८७ टक्के) दारुचे व्यसन आहे. तर १६ व्यक्तींना (१०.१३ टक्के) दारुचे व्यसन नाही. ढोरकोळी या जमातीतील १८ वर्षावरील एकूण १७१

व्यक्तीपैकी दारुचे व्यसन असणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण ८९.४७ टक्के आहे. तर दारुचे व्यसन नसणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण केवळ १०.५३ टक्के इतके आहे. महादेव कोळी या जमातीतील १८ वर्षावरील व्यक्तींची एकूण संख्या १८२ इतकी असून यापैकी दारुचे व्यसन असणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण ४८.९० टक्के एवढे आहे. तर दारुचे व्यसन नसणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण ५१.१० टक्के एवढे आहे.

विविध सात जमातींचा तुलनात्मक दृष्ट्या विचार करता वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, सर्व जमातीतील दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील व्यक्तींची एकूण संख्या ९३० इतकी असून यामध्ये दारुचे व्यसन असणाऱ्या व्यक्तींचे सर्वात जास्त प्रमाण कातकरी या जमातीत असून ते १६.९८ टक्के एवढे आहे. त्याखालोखाल हे प्रमाण ढोरकोळी (१६.४६ टक्के) आणि म ठाकूर (१६.२४ टक्के) या जमातीत आहे. दारुचे व्यसन असणाऱ्या व्यक्तींचे सर्वात कमी प्रमाण महादेव कोळी या जमातीत असून ते ९.५६ टक्के एवढे आहे.

सर्व जमातीतील दारुचे व्यसन नसणाऱ्या १८ वर्षावरील व्यक्तींची एकूण संख्या ३५३ इतकी असून दारुचे व्यसन नसणाऱ्या व्यक्तींचे सर्वात जास्त प्रमाण महादेव कोळी या जमातीत असून ते २६.३४ टक्के एवढे आहे. त्याखालोखाल हे

प्रमाण कोकणा या जमातीत असून ते २५.२१ टक्के आहे. दारुचे व्यसन नसणाऱ्या व्यक्तीचे सर्वात कमी प्रमाण क ठाकूर या जमातीत असून ते ४.५४ टक्के आहे. तर ढोरकोळी या जमातीत हे प्रमाण ५.०९ टक्के आहे.

२.१.१.१ दारुचे व्यसन असणाऱ्याचे लिंगभेदानुसार प्रमाण :- खालील तक्त्यात दारुचे व्यसन असणाऱ्या आदिवासी व्यक्तीचे लिंगभेदानुसार प्रमाण दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक २.१.१.१
दारुचे व्यसन असणाऱ्याचे लिंगभेदानुसार प्रमाण

अ.क्र	जमातीचे नाव	दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षाखालील पुरुषांची संख्या व प्रमाण	दारुचे व्यसन नसणाऱ्या १८ वर्षावरील स्त्रियांची संख्या व प्रमाण	दारुचे व्यसन असणाऱ्या व्यक्तीची एकूण संख्या आणि प्रमाण
१	महादेव कोळी	७७ (८६.५१) (१३.७२)	१२ (१३.४९) (३.२५)	८९ (१००)
२	ढोरकोळी	८३ (५४.२४) (१४.८०)	७० (४५.७६) (१८.९८)	१५३ (१००)
३	कातकरी	८३ (५२.५३) (१४.८०)	७५ (४७.७६) (२०.३२)	१५८ (१००)
४	वारली	७५ (५८.६०) (१३.३६)	५३ (४१.४०) (१४.३६)	१२८ (१००)
५	कोकणा	८३ (७६.१५) (१४.८०)	२६ (२३.८५) (७.०४)	१०९ (१००)
६	म ठाकूर	८४ (५५.६२) (१४.९७)	६७ (४४.३८) (१८.१६)	१५१ (१००)
७	क ठाकूर	७६ (५३.५२) (१३.५५)	६६ (४६.४८) (१७.८९)	१४२ (१००)
	एकूण	५६१ (६०.३२) (१००)	३६९ (३९.६८) (१००)	९३० (१००)

१. स्तंभ क्रमांक ३ मधील वरच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एका विशिष्ट जमातीतील दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील पुरुषांचे त्याच विशिष्ट जमातीतील दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील एकूण व्यक्तींशी असलेले शेकडा प्रमाण दर्शविते.

२. स्तंभ क्रमांक ४ मधील वरच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ती

टक्केवारी दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील स्त्रियांचे त्याच विशिष्ट जमातीतील दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील एकूण व्यक्तींशी असलेले शेकडा प्रमाण दर्शविते.

३. स्तंभ क्रमांक ३ मधील खालच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एका जमातीतील दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील पुरुषाचे दारुचे

व्यसन असणाऱ्या विविध सात जमातीतील १८ वर्षावरील एकूण ५६१ पुरुषांशी असलेले शेकडा प्रमाण दर्शविते.

४. स्तंभ क्रमांक ४ मधील खालच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ती टक्केवारी एका जमातीतील दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील स्त्रियांचे दारुचे व्यसन असणाऱ्या विविध सात जमातीतील १८ वर्षावरील एकूण ३६९ स्त्रियांशी असलेले शेकडा प्रमाण दर्शविते.

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील एकूण ९३० व्यक्तीमध्ये स्त्रियांपेक्षा (३९.६८ टक्के) पुरुषांचे प्रमाण (६०.३२ टक्के) जास्त आहे. दारु पिणाऱ्या आदिवासी व्यक्तीमध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण जास्त असले तरी स्त्रियांचे प्रमाणसुद्धा लक्षणीय आहे असे दिसून आले. विविध सात जमातींचा तुलनात्मक दृष्ट्या विचार करता वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, सर्व जमातीतील दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील पुरुषांची एकूण संख्या ५६१ इतकी असून यामध्ये सर्वात जास्त प्रमाण म ठाकूर या जमातीतील पुरुषांचे असून ते १४.९७ टक्के एवढे आहे. त्या खालोखाल हे प्रमाण ढोरकोळी, कातकरी आणि कोकणा या जमातीत असून ते प्रत्येकी १४.८० टक्के

एवढे आहे. दारुचे व्यसन असणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण ५६१ पुरुषांशी सर्वात कमी प्रमाण वारली या जमातीत असून ते १३.३६ टक्के आहे. क ठाकूर जमातीत हे प्रमाण १३.५५ टक्के तर महादेव कोळी जमातीत हे प्रमाण १३.७२ टक्के आहे.

सर्व जमातीतील दारुचे व्यसन असणाऱ्या १८ वर्षावरील स्त्रियांची एकूण संख्या ३६९ इतकी असून यामध्ये सर्वात जास्त प्रमाण कातकरी जमातीतील स्त्रियांचे असून ते २०.३२ टक्के एवढे आहे. त्या खालोखाल हे प्रमाण ढोरकोळी (१८.९८ टक्के) म ठाकूर (१८.१६ टक्के) आणि क ठाकूर (१७.८९ टक्के) या जमातीत आहे. दारुचे व्यसन असणाऱ्या स्त्रियांचे सर्वात कमी प्रमाण महादेव कोळी या जमातीत असून ते ३.२५ टक्के एवढे आहे. कोकणा जमातीत हे प्रमाण ७.०४ टक्के एवढे आहे.

२.१.२ तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण :-

खालील तक्त्यात सर्वेक्षण केलेल्या विविध सात आदिवासी जमातीतील एकूण ४२० कुटुंबातील १६ वर्षावरील किती व्यक्ती तंबाखूचे सेवन करतात आणि १६ वर्षावरील किती व्यक्ती तंबाखूचे सेवन करत नाहीत याची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्रमांक २.१.२
तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण -

अ.क्र	जमातीचे नाव	तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या १६ वर्षावरील व्यक्तींची संख्या व प्रमाण	तंबाखूचे न खाणाऱ्या १६ वर्षावरील व्यक्तींची संख्या व प्रमाण	तंबाखू खाणाऱ्या व न खाणाऱ्या व्यक्तींची संख्या
१	महादेव कोळी	१८३ (९१.०४) (१४.१०)	१८(८.९६) (२१.१७)	२०१ (१००) (१४.५४)
२	ढोरकोळी	१८१ (९७.८४) (१३.९६)	०४ (२.१६) (४.१७)	१८५ (१००) (१३.७८)
३	कातकरी	१८४ (८८.४७) (१४.१८)	२४ (११.५३) (२८.२३)	२०८ (१००) (१५.०५)
४	वारली	१७९ (९७.२८) (१३.८०)	०५ (२.७२) (५.८९)	१८४ (१००) (१३.३१)
५	कोकणा	२१० (९५.०२) (१६.२०)	११ (४.९८) (१२.९५)	२२१ (१००) (१६.००)
६	म ठाकूर	२०१ (९२.२०) (१५.५०)	१७ (७.८०) (२०.००)	२१८ (१००) (१५.७८)
७	क ठाकूर	१५९ (९६.३६) (१२.२६)	०६ (३.६४) (७.०५)	१६५ (१००) (११.९४)
	एकूण	१२९७ (९३.८४) (१००)	८५ (६.१६) (१००)	१३८२ (१००) (१००)

१. स्तंभ क्रमांक ३ मधील वरच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एका विशिष्ट जमातीतील तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या १६ वर्षावरील व्यक्तींचे त्याच विशिष्ट जमातीतील तंबाखू खाणाऱ्या आणि न खाणाऱ्या एकूण व्यक्तींशी असलेले शेकडा प्रमाण दर्शविते.

२. स्तंभ क्रमांक ४ मधील वरच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एका विशिष्ट जमातीतील तंबाखू न खाणाऱ्या १६ वर्षावरील व्यक्तींचे त्याच विशिष्ट जमातीतील तंबाखू खाणाऱ्या आणि न खाणाऱ्या एकूण व्यक्तींशी असलेले शेकडा प्रमाण दर्शविते.

३. स्तंभ क्रमांक ३ मधील खालच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एका जमातीतील तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या १६ वर्षावरील व्यक्तींचे सर्व सात जमातीतील तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या एकूण १२९७ व्यक्तींशी असलेले शेकडा प्रमाण दर्शविते.

४. स्तंभ क्रमांक ४ मधील खालच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ती टक्केवारी एका जमातीतील तंबाखूचे व्यसन नसणाऱ्या १६ वर्षावरील व्यक्तींचे सर्व सात जमातीतील तंबाखूचे व्यसन नसणाऱ्या एकूण ८५ व्यक्तींशी असलेले शेकडा प्रमाण दर्शविते.

५. स्तंभ क्रमांक ५ मधील वरच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी स्तंभ क्रमांक ३ व ४ मधील वरच्या कंसातील टक्केवारीची बेरीज आहे.

६. स्तंभ क्रमांक ५ मधील खालच्या कंसातील आकडे टक्केवारी असून ही टक्केवारी एक । जमातीतील तंबाखू खाणाऱ्या व न खाणाऱ्या व्यक्तींचे सर्व सात जमातीतील एकूण तंबाखू खाणाऱ्या व न खाणाऱ्या १३८२ व्यक्तींशी असलेले शेकडा प्रमाण दर्शविते.

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, सर्वेक्षित ४२० आदिवासी कुटुंबातील १६ वर्षावरील व्यक्तींची एकूण संख्या १३८२ इतकी आहे. या १३८२ व्यक्तींमध्ये तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्यांचे प्रमाण मोठे असून ९३.८४ टक्के एवढे आहे. तर तंबाखू न खाणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण अत्यंत अल्प असून ते ६.१६ टक्के आहे.

एकेका जमातीचा स्वतंत्रपणे विचार करता वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, ढोरकोळी जमातीत १६ वर्षावरील व्यक्तींची संख्या १८५ इतकी असून तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्यांचे प्रमाण ९७.८४ टक्के एवढे मोठे आहे. तर तंबाखू न खाणाऱ्यांचे प्रमाण २.१६ टक्के एवढे आहे. वारली जमातीत १६ वर्षावरील व्यक्तींची संख्या १८४ असून तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्यांचे प्रमाण ९७.२८ टक्के

एवढे आहे. तर तंबाखू न खाणाऱ्यांचे प्रमाणे अवघे २.७२ टक्के एवढे आहे. क ठाकूर जमातीत तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्यांचे प्रमाण ९६.३६ टक्के आहे. तर तंबाखू न खाणाऱ्यांचे प्रमाण ३.६४ टक्के अल्प आहे.

विविध सात जमातीचा तुलनात्मक दृष्ट्या विचार करात वरील तक्त्यावरून असले दिसते की, तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या १२९७ व्यक्तींमध्ये तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्यांचे सर्वात जास्त प्रमाण कोकणा या जमातीत असून ते १६.२० टक्के आहे. त्या खालोखाल हे प्रमाण म ठाकूर या जमातीत असून ते १५.५० टक्के आहे. इतर जमातीच्या तुलनेत क ठाकूर जमातीत तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्यांचे प्रमाण कमी असून ते १२.२६ टक्के आहे.

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, सर्वेक्षित सात जमातीतील तंबाखूचे व्यसन नसणाऱ्या १६ वर्षावरील व्यक्तींची संख्या ८५ इतकी आहे. या ८५ व्यक्तींमध्ये तंबाखूचे व्यसन नसणाऱ्यांचे सर्वात जास्त प्रमाण कातकरी जमातीत असून ते २८.२३ टक्के आहे. तर सर्वात कमी प्रमाण ढोरकोळी या जमातीत असून ते ४.७१ टक्के एवढे आहे.

२.२ आदिवासींच्या दारु आणि तंबाखूवरील प्रतिकुटुंब वार्षिक सरासरी खर्च :-

खालील तक्त्यात विविध सात
आदिवासी जमातीतील कुटुंबांचा दारु

आणि तंबाखू या व्यसनावरील प्रतिकुटुंब
वार्षिक सरासरी खर्च दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक - २. २

आदिवासींचा दारु आणि तंबाखू या व्यसनावरील प्रतिकुटुंब वार्षिक सरासरी खर्च

अ.क्र	जमातीचे नाव	सर्व्हेक्षण केलेल्या कुटुंबांची संख्या	दारु, तंबाखू वरील एकूण वार्षिक खर्च (रु.)	प्रतिकुटुंब वार्षिक सरासरी खर्च (रु.)
१	महादेव कोळी	६०	१५१९००	२३५२
२	ढोरकोळी	६०	१३८४००	२३०७
३	कातकरी	६०	२७४४००	४५७३
४	वारली	६०	१९०७९०	३१८०
५	कोकणा	६०	१७७४००	२९५७
६	म ठाकूर	६०	१५८०००	२६३३
७	क ठाकूर	६०	२०२१६०	३३६९
	एकूण	४२०	१२९३०५०	३०७९

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, आदिवासींच्या दारु आणि तंबाखूवरील प्रतिकुटुंब वार्षिक सरासरी खर्च ३०७९ रुपये एवढा आहे. विविध आदिवासी जमातीचा तुलनात्मक दृष्ट्या विचार करता वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, दारु व तंबाखू वरील प्रतिकुटुंब वार्षिक सरासरी खर्च सर्वात जास्त कातकरी या जमातीचा असून तो ४५७३ रुपये एवढा आहे. क ठाकूर जमातीचा या व्यसनावरील प्रतिकुटुंब वार्षिक सरासरी खर्च ३३६९ रुपये आहे. वारली जमातीचा दारु व तंबाखू या व्यसनावरील प्रतिकुटुंब वार्षिक सरासरी खर्च ३१८० आहे. दारु आणि

तंबाखूवरील प्रतिकुटुंब वार्षिक सरासरी खर्च सर्वात कमी ढारेकोळी या जमातीचा असून तो २३०७ रुपये आहे. महादेव कोळी जमातीचा तो २५३२ रुपये एवढा आहे.

२.३ व्यसनावरील खर्चाचे एकूण उपभोग खर्चाशी प्रमाण :-

खालील तक्त्यात आदिवासी जमातीचा दारु, तंबाखू वरील एकूण वार्षिक खर्च, एकूण वार्षिक उपभोग खर्च आणि व्यसनावरील खर्चाचे एकूण उपभोग खर्चाशी असाणारे शेकडा प्रमाण इत्यादी बाबतची माहिती दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक - २. ३

व्यसनावरील खर्चाचे एकूण उपभोग खर्चाशी प्रमाण

अ.क्र	जमातीचे नाव	दारु तंबाखू वरील एकूण वार्षिक खर्च	एकूण वार्षिक उपभोग खर्च	दारु तंबाखू वरील खर्चाचे एकूण उपभोग खर्चाशी शेकडा प्रमाण
१	महादेव कोळी	१५१ ९००	१३०४२०	११.१६
२	ढोरकोळी	१३८ ४००	११६५१६५	११.८७
३	कातकरी	२७४ ४००	१६७७४४५	१६.३५
४	वारली	१९० ७९०	१४०८०९०	१३.५४
५	कोकणा	१७७ ४००	१३७३७८५	१२.९१
६	म ठाकूर	१५८ ०००	१४११००५	१०.९६
७	क ठाकूर	२०२ १६०	१२२५९४०	१६.४९
	एकूण	१२९३०५०	९६५१८५०	१३.३९

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, विविध आदिवासी जमातीचा दारु, तंबाखू वरील एकूण वार्षिक खर्च १२९३०५० रुपये आहे. तर एकूण वार्षिक उपभोग खर्च ९६५१८५० रुपये एवढा आहे. विविध सात जमातीच्या दारु, तंबाखू वरील खर्चाचे एकूण उपभोग खर्चाशी शेकडा प्रमाण १३.३९ इतके आहे.

विविध सात जमातीचा तुलनात्मक दृष्ट्या विचार करता वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, दारु, तंबाखू वरील खर्चाची एकूण उपभोग खर्चाशी शेकडा प्रमाण सर्वात जास्त क ठाकूर जमातीचे असून ते १६.४९ टक्के आहे. कातकरी जमातीचे दारु, तंबाखू वरील खर्चाचे एकूण खर्चाशी शेकडा प्रमाण १६.३५ इतके आहे. तर दारु, तंबाखू वरील

एकूण उपभोग खर्चाशी शेकडा प्रमाण कमी म ठाकूर जमातीचे असून ते १०.९६ इतके आहे.

२.४ व्यसनाधिनता आणि मृत्यु :-

दारु सारख्या व्यसनमुळे बालमृत्यु किंवा मोठ्या व्यक्तीचे मृत्यु उद्भवले काय याची माहिती आदिवासीकडून घेतली ती खालील विविध तक्त्यात दिली आहे.

२.४.१ पालकांची व्यसनाधिनता व बालमृत्यु :-

व्यसनधिता (दारुचे व्यसन) आणि कुपोषण व बालमृत्यु यांचा जवळचा संबंध आहे. पालकांच्या दारुच्या व्यसनमुळे त्यांची मुले कुपोषित होतात तसेच दगावतात असे सर्वेक्षणात आढळून

आले. दारुच्या व्यसनामुळे मुला- बाळाच्या आरोग्याकडे खाण्या-पिण्याकडे लक्ष देता येत नाही. त्यामुळे बालके कुपोषित होऊन

दगावतात. खालील तक्त्यात ही माहिती दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक - २. ४.१

पालकांची व्यसनाधिनता व बालमृत्यु

अ.क्र	जमातीचे नाव	दारुच्या व्यसनामुळे दुर्लक्ष होऊन बालमृत्यु उद्भवलेल्या कुटुंबाची संख्या	सर्व्हेक्षण केलेल्या कुटुंबाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	महादेव कोळी	०	६०	०
२	ढोरकोळी	०१	६०	१.६६
३	कातकरी	०	६०	०
४	वारली	०	६०	०
५	कोकणा	०	६०	०
६	म ठाकूर	०	६०	०
७	क ठाकूर	०	६०	०
	एकूण	०१	४२०	०.२३

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, सर्व्हेक्षण केलेल्या ४२० आदिवासी कुटुंबांपैकी ०.२३ टक्के कुटुंबातील बालमृत्यु त्यांच्या पालकांच्या दारुच्या व्यसनामुळे झाले आहेत. ढोरकोळी जमातीतील एका बालकाचा मृत्यु हा पालकांच्या दारुच्या व्यसनामुळे घडून आला अशी माहिती मुलाखतीत मिळाली. मृत बालकाच्या पालकाने दारु पिऊन नशेत आपल्या बायकोला मारहाण केल्यामुळे त्याची बायको आपल्या दहा-बारा दिवासाच्या मुलाला टाकून माहेरी निघून गेली. त्यामुळे आईचे दूध न मिळाल्याने

मुलाची हेळसांड होऊन मूल अशक्त व कुपोषित बनून मृत्यु पावले. अशा प्रकारे पालकांच्या दारुच्या व्यसनाचा आणि बालमृत्युचा संबंध असतो. परंतु हा संबंध फारसा प्रभावी नसल्याचे आढळून आले.

२.४.२ अतिमद्य प्राशन आणि मोठ्या व्यक्तींच्या मृत्यूचे प्रमाण :-

वरील विविध तक्त्यावरून असे दिसते की, आदिवासीमध्ये दारु व तंबाखूचे सेवन करणाऱ्यांचे प्रमाण खूप मोठे आहे. दारुचे जे दुष्परिणाम असतात ते सर्व दुष्परिणाम संबंधित व्यक्तीला व

कुटुंबालाही भोगावे लागतात. दारुमुळे मृत्युच्या घटना उद्भवेल काय याचीही

माहिती आदिवासी कडून घेतली. ती माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्रमांक - २.४.२

अतिमद्य प्राशनामुळे मृत्यू पावलेल्या मोठ्या व्यक्तीचे प्रमाण

अ.क्र	जमातीचे नाव	ज्या कुटुंबातील व्यक्ती दारुमुळे मृत्यु पावल्या अशा कुटुंबाची संख्या	सर्व्हेक्षण केलेल्या कुटुंबाची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	महादेव कोळी	०२	६०	३.३३
२	ढोरकोळी	०	६०	०
३	कातकरी	०	६०	०
४	वारली	०	६०	०
५	कोकणा	०	६०	०
६	म ठाकूर	०१	६०	१.६६
७	क ठाकूर	०	६०	०
	एकूण	०३	४२०	०.७१

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, मोखाडा तालुक्यातील सर्व्हेक्षित ४२० आदिवासी कुटुंबापैकी ०३ कुटुंबातील (०.७१ टक्के) ०३ व्यक्तींचा मृत्यु अतिमद्य प्राशनामुळे झाला आहे.

एका विशिष्ट जमातीपुरता विचार करता असे दिसते की, महादेव कोळी जमातीतील सर्व्हेक्षित ६० कुटुंबापैकी ०२ कुटुंबातील (३.३३ टक्के) ०२ व्यक्तींचा मृत्यु अतिमद्य प्राशनाने झाला असून म ठाकूर जमातीतील एका कुटुंबातील (१.६६ टक्के) एका व्यक्तीचा मृत्यु अतिमद्यप्राशनाने झाला. या व्यक्तीने दारुच्या नशेत आत्महत्या केल्याची माहिती

संबंधित व्यक्तीच्या कुटुंबियानी मुलाखतीत दिली.

२.५ व्यसनाधिनतेची कारणे :-

वरील विविध तक्त्यावरून असे दिसते की, आदिवासी समाजातील स्त्री व पुरुषामध्ये दारु व तंबाखूचे सेवन करणाऱ्यांचे प्रमाण मोठे आहे. तसेच आदिवासींच्या तुटपुज्यां उत्पन्नाचा विचार करात त्यांचा दारु, तंबाखू इत्यादी व्यसनावरील वार्षिक सरासरी खर्चही खूप जास्त आहे. आदिवासीमधील वास्तव्यात आदिवासींच्या व्यसनाधिनतेची (दारुच्या व्यसनाची) काही कारणे आढळून आली.

ती कारणे थोडक्यात खालीलप्रमाणे दिली आहेत.

१. आदिवासी भागातील जंगलात आणि आदिवासी राहतात. त्या परिसरात मोहाची झाडे मुबलक आहेत. या झाडांच्या फुलापासून दारु तयार केली जाते. त्या फुलाची झाडे म्हणजे मोहाची झाडे आदिवासी भागात मोठ्या प्रमाणावर असल्याने दारु पिणाऱ्या आदिवासीचे प्रमाणही खूप मोठे आहे.

२. आदिवासीमधील दारुच्या व्यसनाचे आणखी एक कारण म्हणजे आदिवासी भागात दारु सहज उपलब्ध होते. सर्व्हेक्षणाच्या वेळी अनेक पाडयावर दारुच्या भट्ट्या आढळून आल्या. जेथे पाणी उपलब्ध आहे अशा ठिकाणे म्हणजे ओढयाजवळ, नदीजवळ आणि नदी-ओढयाच्या पात्रात दारुच्या भट्ट्या मोठ्या प्रमाणावर आहेत. अशा प्रकारे आदिवासी भागात दारु सहज उपलब्ध होत असल्याने दारु पिण्याचे प्रमाण खूप जास्त आहे.

३. बेकायदेशीर दारुच्या भट्ट्या उद्ध्वस्त करण्याचे पोलीसांना अधिकार आहेत. परंतु पोलीस या भट्ट्याकडे फिरकत नाहीत. दारु तयार करणाऱ्यांवर कारवाई करत नाहीत. त्यामुळे दारु भट्ट्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. आदिवासीमध्ये दारु पिणाऱ्याचे प्रमाण मोठे असण्याचे हे एक कारण आहे.

४. जन्म, लग्न, मुत्यु, सण-समारंभ इतर सर्व धार्मिक कार्यक्रमात दारु प्यावीच लागते असे आदिवासीचे मत आहे. त्यामुळे लहान वयातच आदिवासींना दारुची चव समजते. त्यामुळे दारुच्या व्यसनाधिनतेचे आणि दारुवरील खर्चाचे प्रमाण आदिवासीमध्ये खूप मोठे आहे.

५. आदिवासींना वर्षातील काही महिने पावसात व थंडीत कमा करावे लागते. कामाचा त्रास जाणवू नये म्हणून आदिवासी स्त्री-पुरुष दारु पितात.

६. आदिवासी भागात काळा गूळ सर्वत्र मिळतो. हा गूळ अत्यंत स्वस्त असून तो जनावरांसाठी असतो. परंतु आदिवासी या गुळाचा वापर दारु तयार करण्यासाठी करतात. अशा प्रकारे दारु तयार करण्यासाठी लागणारा काळा गूळ सहज व स्वस्त उपलब्ध असल्याने काळ्या गुळापासून दारु तयार करणाऱ्या भट्ट्या मुबलक आहेत. त्यामुळे दारु पिणाऱ्याचे प्रमाणही आदिवासीमध्ये जास्त आहे.

७. आदिवासी भागात करमणुकीच्या सुविधा पुरेश्या प्रमाणात नसल्याने तसेच रेडीओ, दूरदर्शन इत्यादी असणाऱ्यांचे प्रमाण खूप कमी असल्याने वेळ घालविण्यासाठी आदिवासी दारु व तंबाखू सेवन करतात.

अशा प्रकारे वरील विविध कारणामुळे आदिवासीमध्ये दारु पिण्याचे

प्रमाण खूप जास्त आहे. दारू, तंबाखू यासाख्या व्यसनमुळे आदिवासींचा या व्यसनावरील वार्षिक सरासरी खर्चही खूप जास्त आहे.

३.० समारोप :-

आदिवासीमधील दारूच्या व्यसनास प्रामुख्याने सामाजिक आणि नैसर्गिक परिस्थिती किंवा घटक कारणीभूत आहेत. घरातील मोठ्या व्यक्तींच्या किंवा कुटुंब प्रमुख्यांच्या रोजच्या दारू पिण्याच्या सवयीमुळे मुला-बाळांचे शैक्षणिक नुकसान होते. आपली मुले शाळेत जातात किंवा नाही हेच काही आदिवासींना माहिती नसल्याचे आढळून आले. स्त्रियांच्या दारू पिण्यामुळे त्यांचे सतत आरोग्य तर बिघडतेच. परंतु घरातील मुलांच्या आरोग्याकडेही त्यांचे दुर्लक्ष होऊन मुले आजारी, अशक्त किंवा कुपोषित राहतात.

पालकांना असणारे दारूचे व्यसन हे मुलांच्या गळतीचे किंवा अर्धवट सोडण्याचे

प्रमुख कारण आहे. आत्महत्या, बालमृत्यु आणि अति दारू पिऊन होणारे मोठ्या व्यक्तीचे किंवा प्रौढ व्यक्तीचे मृत्यु याही समस्यांना काही आदिवासींना तोंड द्यावे लागते. आदिवासीमधील दारू पिणाऱ्यांचे प्रमाण कमी व्हावे यासाठी दारू बंदी कायद्यापेक्षा प्रबोधन हाच खरा उपाय आहे. आदिवासी भागात सर्व्हेक्षणासाठी फिरत असताना काही आदिवासींनी कीर्तनकार आणि प्रवचनकारांच्या मार्गदर्शनाने व प्रबोधनाने दारू, तंबाखू आणि मटण खाणे सोडून दिल्याचे दिसून आले. अशा प्रकारे दारूचे दुष्परिणाम आदिवासींना पटवून दिले, दारू संदर्भात त्यांचे प्रबोधन केले तर दारू पिणाऱ्यांचे प्रमाण कमी होऊ शकेल.

**TRIBAL RESEARCH & TRAINING
INSTITUTE'S PUBLICATIONS FOR SALE**

संस्थेची विक्रीची प्रकाशने

Sr. No.	Name	Price Rs.
1.	An Overview Of Tribal Research Studies	100.00
2	Strategies For Promotion & Propagation Of Tribal Arts & Handicrafts	50.00
3.	"Nagarikanchi Sanad" (Marathi Publication Of TDD, Mumbai)	16.00
4.	Compilation of Government Resolutions -Incentives Provided To The Govt. Employee Working In Inaccessible Areas Located In Tribal Areas -	115.00
5.	Survey of Padas in Mumbai & Mumbai-Sub Urban District.	141.00
6.	Development Of Primitive Tribes In Maharashtra :Status, Continuity & Change	115.00
7.	Bi-Annual Publication "Tribal Research Bulletin"	(Rs. 50/- per Bulletin)
8.	Tribal Handicrafts of Maharashtra : Cultural & Transitional Perspctive.	Rs.225/-

---

Government Photozinco Press Pune -1

कातकारी अनुसूचित जमातींना, अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र देण्यासाठी केलेल्या सर्वेक्षणात कार्यालयाचे दक्षता पथक.

एस.व्ही.एस. प्राथमरी स्कूल,
पुणे. या शाळेच्या विद्यार्थ्यांनी
संग्रहालयास भेट दिली.

संग्रहालयातील वारली चित्रांचा अभ्यास करताना आर्किटेक्चर कॉलेजचे विद्यार्थी.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune-411001.
Web Site : <http://trti.mah.nic.in>
Email: trti.mah@nic.in

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organized under suitable headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only. Soft copy of the manuscript is welcome.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the Editor is not responsible for the views expressed by the authors.

The contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondences should be addressed to the Commissioner, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune - 411001.

Registration No. 37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of publication	28, Queen's Garden, Pune-411001
2. Periodicity of Publication	Bi-annual
3. Printer's Name	Manager Photozinco Press, Pune-411001
Nationality Address	Indian Photozinco Press, Pune-411001
4. Publisher's Name	Rajeshkumar, I.A.S.
Nationality Address	Indian 28, Queen's Garden, Pune-411001
5. Editor's Name	Rajeshkumar, I.A.S.
Nationality Address	Indian 28, Queen's Garden Pune-411001

I, Rajeshkumar, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Rajeshkumar, I.A.S.
(Signature of Publisher)

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs.50/-